

Humanistinen arkkitehtuuri ja renessanssikaupungin hallitseminen

Leon Battista Albertin ja Filareten arkkitehtoniset tutkielmat hallitsijan käsikirjoina

Pro gradu -tutkielma

Mikko Koskela

25.11.2017

Helsingin yliopisto

Humanistinen tiedekunta

Filosofian, historian, kulttuurin ja

taiteiden tutkimuksen laitos

Yleinen historia

Tiedekunta/Osasto – Fakultet/Sektion – Faculty Humanistinen tiedekunta		Laitos – Institution – Department Filosofian, historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos	
Tekijä – Författare – Author Mikko Koskela			
Työn nimi – Arbetets titel – Title Humanistinen arkkitehtuuri ja renessanssikaupungin hallitseminen. Leon Battista Albertin ja Filareten arkkitehtoniset tutkielmat hallitsijan käsikirjoina			
Oppiaine – Läroämne – Subject Yleinen historia			
Työn laji – Arbetets art – Level Pro gradu -tutkielma		Aika – Datum – Month and year 11/2017	Sivumäärä– Sidoantal – Number of pages 89
Tiivistelmä – Referat – Abstract <p>Tutkielma keskittyy 1400-luvun Italiassa vaikuttaneisiin Leon Battista Albertiin ja Antonio Averlino Filareteen, jotka kirjoittivat ensimmäiset eurooppalaiset arkkitehtoniset tutkielmat puoleentoista vuosituhanteen. Modernissa tutkimuksessa Albertin <i>De re aedificatoriaa</i> ja Filareten <i>Trattato di architetturaa</i> on lähestytty pääasiassa arkkitehtuurin historian näkökulmasta, mutta osoitan tässä tutkielmassa niiden olleen erittäin läheisesti sidoksissa ajan poliittiseen ja humanistiseen ajatteluun. Näytän, että Alberti ja Filarete olivat tutkielmiaan kirjoittaessaan huomattavasti vahvemmin sitoutuneita antiikin kulttuuria ja retoriikkaa korostaneeseen humanistiseen liikkeeseen ja sen koulutusohjelmaan kuin perinteisesti on ajateltu. Näin pystyn tuomaan esille uusia merkityksiä heidän arkkitehtoniselle ajattelulleen. Tässä valossa heidän tutkielmansa muistuttavat tavoitteiltaan ennemmin ajan poliittisia hallitsijan käsikirjoja kuin arkkitehtuurin oppaita, joita kirjoitettiin useita seuraavan vuosisadan aikana. Siten tässä tutkielmassa myös haastetaan tutkimuksessa yleinen käsitys, että varsinkin Alberti olisi ollut ideologisesti tasavaltalainen kirjoittaja. Humanistisen liikkeen edustajille tyypillisesti hän tai Filarete eivät sitoutuneet suoraan mihinkään hallitusmuotoon, vaan heille olennaisempaa oli valtaapitävän kyky toteuttaa heidän suunnitelmansa. Tämän käytännöllisen syyn vuoksi tutkielmat oli osoitettu erityisesti yksinvaltaisille ruhtinaille, joiden hoveissa he pyrkivät tätä kautta päästä korkeampaan asemaan.</p> <p>Albertin ja Filareten humanistinen arkkitehtuuri oli siten omalaatuinen ilmiö. Erityisesti niin sanottua kontekstualistista metodia hyödyntäen pystyn osoittamaan, että Albertin ja Filareten teokset olivat reaktioita 1400-luvun puolivälin Italian poliittisiin kysymyksiin sekä myös heidän henkilökohtaisiin kokemuksiin. Poliittisina teoreetikkoina he etsivät ratkaisuja ajan ongelmiin, humanisteina he pitivät hyvettä ja sen kultivointia ratkaisuna ja arkkitehteina he oivalsivat, että fyysinen rakentaminen saattoi olla keino saavuttaa tämä hyve. Näin he politisoivat arkkitehtuurin ja toisaalta antoivat sille filosofisen perustelun pyrkien samalla nostamaan rakentamisen arvostusta. Mallia he saivat, ja mahdollisesti jopa antoivat, tällaiseen rakentamiseen erityisesti Rooman vahvojen paavien Eugenius IV:n ja Nikolaus V:n rakennusprojekteista, joiden tarkoitus oli vahvistaa arkkitehtuurin avulla paavin poliittista ja kristinuskon hengellistä asemaa.</p> <p>Albertin ja Filareten tavoite oli tehdä käsityön maineesta olleesta arkkitehtuurista yksi vapaista taiteista, eliitin arvolle sopiva älyllinen suoritus, mutta tähän tavoitteeseen he eivät päässeet. Myöhemmät arkkitehtuurin oppaat keskittyivät pitämään alaa teknisenä taitona ja tämä vakiintui vielä pitkäksi aikaa sen asemaksi. Filarete ei myöskään koskaan onnistunut saavuttamaan tavoittelemaansa asemaa hovimiehenä – Alberti menestyi paremmin, tosin hänenkin vaikutuksensa ajan suuriin kaupunkiprojekteihin on epäselvä.</p>			
Avainsanat – Nyckelord – Keywords Leon Battista Alberti, Antonio Averlino, Filarete, Nikolaus V, Francesco Sforza, 1400-luku, renessanssi, humanismi, arkkitehtuuri, kaupunkisuunnittelu, hallitsijan käsikirja, Italia, Firenze, Rooma, Milano, aatehistoria			
Säilytyspaikka – Förvaringställe – Where deposited Keskustakampuksen kirjasto			
Muita tietoja – Övriga uppgifter – Additional information			

Sisällysluettelo

1. Johdanto.....	1
2. Albertin Rooma, Filareten Milano.....	6
Alberti ja Nikolaus V:n rakennusprojektit.....	6
Filareten ura – sopivaa asemaa etsimässä.....	14
3. Humanismi ja arkkitehtuuri.....	24
Humanismi paluuna antiikkiin.....	24
Humanistinen poliittinen ajattelu.....	27
Alberti ja retorinen arkkitehtuuri.....	30
Oliko Filarete humanisti?.....	37
4. Kaupungin hallitseminen arkkitehtuurin avulla.....	44
Ulkoisen vihollisen uhka.....	46
Rahvaan hillitseminen ja ohjailu.....	49
Eliitin hallinta.....	62
Humanistien ihannekaupungit.....	67
Alberti ja Filarete tutkielmien jälkeen.....	71
5. Johtopäätökset.....	74
Lähteet.....	77
Kirjallisuus.....	78
Nimihakemisto.....	88

1. Johdanto

Tämä tutkielma keskittyy kahteen 1400-luvun Italiassa toimineeseen arkkitehtiin, Leon Battista Albertiin¹ (1404–1472) sekä Antonio Averliinon eli Filareteen² (n. 1400–n. 1469). Monipuolisesti hovimiehinä, humanisteina ja kirjoittajina toimineet miehet julkaisivat ensimmäiset kokonaisvaltaiset arkkitehtoniset tutkielmat Euroopassa sitten antiikin ja loivat omalta osaltaan pohjaa arkkitehtuurin kehittymiselle nykyiseen muotoonsa. He olivat kuitenkin myös poliittisia teoreetikkoja. Heidän ajatuksensa arkkitehtuurista sisälsivät elementtejä, jotka lähtökohtaisesti tuntuvat nykypäivän lukijalle varsin vierailta, mutta tarkemmin tarkasteltuina osoittautuvat varsin moderneiksi ja jopa ajankohtaisiksi.

Albertin *De re aedificatoria* (Rakentamiseen liittyvistä asioista) oli ensimmäinen Euroopassa kirjoitettu systemaattinen tutkielma arkkitehtuurista ja rakentamisesta sitten ensimmäisellä vuosisadalla eaa. eläneen roomalaisen Marcus Vitruvius Pollion kirjoittaman *De architecturan*. Pääosin 1450-luvulla kirjoitettu *De re aedificatoria* on Vitruviuksen teoksen tavoin jaettu kymmeneen kirjaan, mutta niiden rakenteet eivät muutoin ole merkittävästi yhteneväiset.³ Sen sijaan *De re aedificatoria* alkaa yleisemmällä esityksellä rakentamiseen liittyvästä termistöstä sekä materiaaleista. Tämän jälkeen Alberti esittelee eri rakennustyyppejä ja niiden luonteita sekä jaottelua esimerkiksi sakraali-, julkisiin ja yksityisiin rakennuksiin samoin kuin kuhunkin sopivaa koristelua. Viimeinen kirja käsittelee rakennusten korjaamista. Jako on kuitenkin varsin karkea, ja sisällöltään hyvin rikasta *De re aedificatoriaa* ei tule tutkia lineaarisena ja täysin johdonmukaisesti etenevänä käsikirjana. Se on enemmän nähtävä kokonaisvaltaisena arkkitehtuurin, politiikan ja filosofian tutkimuksen kokonaisuutena.

Filareten tutkielma syntyi 1460-luvun ensimmäisellä puoliskolla. Hän itse puhui siitä ilmaisulla *libro architetonico*⁴, kun taas useimmiten modernissa tutkimuksessa siihen viitataan nimellä *Trattato di architettura* (Tutkielma arkkitehtuurista), josta

1 Battista Alberti otti lisänimen ”Leo” tai ”Leon” omatoimisesti käyttöön 1430-luvun alussa. Selvyden vuoksi käytän tässä tutkielmassa johdonmukaisesti hänestä vakiintunutta nimeä Leon Battista Alberti. Albertin itsestään käyttämistä nimistä ja pseudonyymeistä, ks. McLaughlin 2013.

2 Averlino otti käyttöönsä lisänimen Filarete (italiankielinen versio kreikan sanasta φιλάρητος eli ”hyveen rakastaja”) vasta elämänsä ja uransa viimeisinä vuosina, mutta tuoreemmassa tutkimuksessa on vakiintunut tapa käyttää hänestä kaikissa yhteyksissä tätä nimeä. Seuraan myös itse tutkielmassani tätä tapaa; Lazzaroni & Muñoz, 1908, 9–10; Tigler 1963, 2; vrt. *Trattato*, fol. 1r: ”*tuo filareto architetto Antonio Averlino fiorentino*”.

3 Van Eck 1998.

4 *Trattato*, fol. 1v.

käyttöön on vakiintunut lyhyt nimitys *Trattato*.⁵ Teos jakaantuu 25 kirjaan, joissa seurataan pääosin dialogimuotoisessa narratiivissa fiktiivisten Sforzindan sekä Plusiapoliksen kaupunkien rakentamista, ja tätä kautta Filarete käy läpi rakentamisen teoriaa löyhästi Albertin kirjan rakennetta seuraten. *Trattato* on voinut olla alun perin tarkoitettu 20 kirjan laajuiseksi, mutta Filarete on mahdollisesti myöhemmin lisännyt siihen tekstiä yhden kirjan verran sekä loppuun kolme kirjaa kuvataiteesta (jotka hän on ottanut lähes suoraan Albertin maalaustaidetta koskevasta tutkielmasta) ja yhden kirjan Medicien rakennustöistä.⁶

Tutkimuskysymykseni on kaksiosainen. Ensin tarkastelen, millä tavalla Alberti ja Filarete olivat tutkielmia kirjoittaessaan osa humanistista liikettä. Erityisesti Filareten suhteen tutkijat ovat usein aliarvioineet humanismin vaikutusta hänen ajatteluunsa. Humanismi oli erityinen intellektuelli renessanssiajan liike, joka asetti siihen sitoutuneet kirjoittajat yhtä lailla erityiseen asemaan. Se oletti tietynlaisen asennoitumisen koulutukseen ja julkiseen esiintymiseen, joiden alaan Alberti ja Filarete laskivat myös arkkitehtuurin ja sen käsikirjat. Kun Alberti ja Filarete osoitetaan osaksi tätä liikettä, myös heidän tutkielmiensa sisältämät poliittiset ja filosofiset näkökulmat ja johtopäätökset tulevat selkeämmin havaittaviksi. Tarkastelen siten näiden tutkielmien sekä niiden kirjoittajien suhdetta humanismiin ja tätä kautta tuon esiin niiden erityisiä lähtökohtia arkkitehtuuriin.

Toinen osa tutkimuskysymystä on selvittää kirjoittajien tutkielmien poliittiset ulottuvuudet. Tässä haastan modernissa tutkimuksessa hallitsevan näkemyksen, jossa Albertin ja Filareten tutkielmia on käsitelty lähinnä osana arkkitehtuurin historiaa. Osoitan, että Alberti ja Filarete pitivät humanismia ja arkkitehtuuria erottamattomina ja toisiaan tukevinä. Tämä niin sanottu humanistinen arkkitehtuuri oli analoginen perinteisempään retoriikkaan, jolla humanistit uskoivat olevan suuri potentiaali vaikuttaa ihmisiin ja heidän toimintaan, tai abstraktimmin hyveeseen. Kuten muut ajan humanistit, jotka tarjosivat retoriset kykynsä hallitsijoiden palvelukseen, myös Alberti ja Filarete halusivat osoittaa valtaapitäville hyödyllisyytensä ja tarjosivat arkkitehdin taitonsa näiden käyttöön.

Näillä lähtökohdilla pystytään laajentamaan perinteistä näkemystä Albertin ja Filareten arkkitehtonisista teorioista. Heidän kirjoittamansa tutkielmat eivät olleet

5 Seuraan tässä tutkielmassa yleistä linjaa ja puhun Filareten tutkielmasta *Trattatona*. On kuitenkin huomattava, että myös hieman myöhemmin kirjoittaneen Francesco di Giorgio Martinin arkkitehtonisesta tutkielmasta käytetään usein lyhyttä nimitystä *Trattato*. Tässä tutkielmassa vaaraa sekoittumisesta ei kuitenkaan ole, sillä vältän viittaamasta Francescon teokseen tällä termillä.

6 Spencer 1965, 242.

tekniisiä rakentamisen oppaita, vaan selvitän, kuinka niiden taustalla vaikuttivat humanistinen ajattelu hyveen kultivoinnista, vallan keskittämiseen tähdännyt poliittinen ajattelu, jonka perimmäinen tavoite oli vakaa ja vauras yhteiskunta, sekä kirjoittajien omat henkilökohtaiset tavoitteet nousta sosiaaliselta asemaltaan. Tämä tuo uusia näkökulmia ymmärtää paitsi Albertin ja Filareten omaa ajattelua, myös laajemmin 1400-luvun hallitsijoiden mahdollisuuksia hallita (arkkitehtuurin avulla) kaupunkejaan ja alueitaan. Samalla voidaan saada lisää näkökulmia tutkia yleisemmin poliittista arkkitehtuuria sekä historiassa että modernissa yhteiskunnassa. Alberti ja Filarete erottuvat selkeästi ajan humanistien ja arkkitehtien joukossa. He erosivat muista aikansa humanisteista laajassa kiinnostuksessaan arkkitehtuuriin ja sen tarjoamiin poliittisiin mahdollisuuksiin. He olivat myös ainoat arkkitehti-kirjoittajat, jotka tarkoituksellisesti yhdistivät arkkitehtuurin humanismiin. Tämä näiden kahden tutkielman yhdistelmä humanismia, arkkitehtuuria ja poliittista ajattelua asettaa *De re aedificatorian* ja *Trattaton* sekä niiden kirjoittajat ainutlaatuisen asemaan, jota ei ole vielä riittävästi tutkittu.

Modernissa historiantutkimuksessa kiinnostus Leon Battista Albertiin heräsi samaan aikaan renessanssitutkimuksen kanssa, kun sveitsiläinen Jacob Burckhardt julkaisi vuonna 1860 teoksensa *Italian renessanssin sivistys (Die Kultur der Renaissance in Italien)*. Burckhardt korosti teoksessaan uuden renessanssikulttuurin yksilökeskeisyyttä ja yleisneron, *uomo universale*, nousua keskiöön. Kaikkein parhaiten hänen mukaansa tätä uutta ihmistyyppiä 1400-luvulla ilmensi Alberti, joka loisti niin fyysisissä urheilusuoritteissa, eri taiteen aloilla kuin myös hovikulttuurissa. Seuraavalla vuosisadalla sitten Leonardo da Vinci ylitti vielä Albertinkin saavutukset.⁷

Burckhardtin jälkeen Alberti on pysynyt tasaisesti renessanssi- ja humanistitutkijoiden mielenkiinnon kohteena. Albertin erittäin monipuolinen tuotanto ja toiminta on antanut aihetta runsaalle määrälle tutkimusta kuvataidehistoriasta paavillisen kuurian toimintaan. Yleisesitykset Albertista ovat toisaalta olleet samasta syystä harvinaisempia.⁸ Tällaisia ovat toisen maailmansodan jälkeen olleet esimerkiksi Joan Gadolin sekä Franco Borsin tutkimukset. Merkittävin ja tämän tutkielman kannata hyödyllisin näistä monografioista on maineikkaan aatehistorioitsijan Anthony Graftonin vuonna 2000 ilmestynyt teos *Leon Battista Alberti. Master Builder of the Italian Renaissance*.

7 Burckhardt (1860) 1999, 102–104.

8 Grafton 2000, 11.

Albertin merkitys arkkitehtuurin historiassa sekä käytännön että teorian tasolla on varsin yksimielisesti tunnustettua, ja kaikki merkittävät renessanssiarkkitehtuuria käsittelevät teokset huomioivat myös hänet. Erityisesti Rudolf Wittkowerin, Richard Krautheimerin ja John Oniansin tutkimukset ovat vaikuttaneet vahvasti käsitykseen Albertin osuudesta arkkitehtuurin historiaan. Toisaalta 2000-lukua lähestyttäessä ja sen alettua ovat käsitykset Albertin arkkitehtuurista saaneet monipuolisempia sävyjä, esimerkiksi Manfredo Tafurin sekä Christine Smithin ja Joseph F. O'Connorin synkempien tulkintojen kautta. Tämän tutkielman kannalta olennaisia kysymyksiä Albertin suhteesta politiikkaan ja poliittiseen arkkitehtuuriin on edellisten lisäksi tutkinut erityisesti Caspar Pearson teoksessaan *Humanism and the Urban World. Leon Battista Alberti and the Renaissance City* (2011).

Filaretea koskeva moderni tutkimus on huomattavasti Albertia rajallisempaa. Michele Lazzaronin ja Antonio Muñozin *Filarete, scultore e architetto del secolo XV* vuodelta 1908 on yhä käyttökelpoinen perusteos Filaretesta ja tätä koskevista lähteistä iästään huolimatta. John R. Spencerin arvokas työ Filareten ja *Trattaton* suhteen 1960-luvulla sekä kirjasta tehty käännös ja kommentit ovat olleet arvokas apu.⁹ Vuonna 1963 ilmestyi myös Peter Tiglerin *Die Architekturtheorie des Filarete*, mutta muutoin yksin Filareteen keskittyvä tutkimus on ollut varsin vähäistä joitakin satunnaisia artikkeleita lukuun ottamatta. Renessanssiarkkitehtuurin tai -taiteen historioissa Filarete toki useimmiten huomioidaan yhtenä vaikuttajista, mutta Albertiin verrattuna Filareten saama huomio on varsin vähäistä, merkittävimpana poikkeuksena John Onians.

Albertin ja Filareten arkkitehtuuriin kohdistuva tutkimus on keskittynyt varsin vahvasti tekniseen puoleen ja kysymyksiin heidän arkkitehtuurin periaatteidensa suhteesta aiempaan ja myöhempään rakentamiseen. Tutkimuksessa on vain harvoin käsitelty arkkitehtien ajatusten suhdetta laajemmin vallitseviin sosiaaliin ja poliittisiin olosuhteisiin, kuten käsittelyluvuissa tullaan näkemään. Tämä turhan yksipuolinen ja suoraviivainen näkemys Albertin ja Filareten arkkitehtuurista on ongelma tutkimuksessa, ja näkökulman laajentaminen on tarpeen.

Niin sanotun kontekstualistisen (Cambridgen koulun) metodin avulla kyetään saamaan enemmän irti kirjoittajien tavoitteista ja tutkielmien merkityksistä. Lähtökohdaksi otan Quentin Skinnerin ensimmäisen kerran 1960-luvulla formalisoimia ajatuksia kontekstualistisesta metodista.¹⁰ Tarkoitus ei kuitenkaan ole tehdä

⁹ Alaviitteissä viitataan Spencerin *Trattaton* käännöksen kommentteihin hänen nimellään sekä käännöksen sivunumerolla, kun taas itse Filareten tekstiin viitataan aina folioilla.

¹⁰ Skinner 2002, erit. 57–90.

kontekstualismista kaikkea ohjaavaa orjallista metodia, vaan ennen kaikkea hyödyntää Skinnerin korostamia puolia aatehistoriallisessa tutkimuksessa ja soveltaa niitä tätä tutkielmaa varten. Mark Beviria seuraten tässä mielessä kyse ei ole niinkään ”metodista”, joka sitoisi tutkijat yhteen lähestymistapaan saadakseen hyväksyttäviä tuloksia, vaan ”heuristiikasta”, joka sallii tutkimuskeinojen pluralismin historiallisessa tutkimuksessa.¹¹ Metodin sijaan kontekstualismista voidaan tämän tutkielman yhteydessä puhua enemmän teoreettisena viitekehyksenä.

Tämän tutkielman tapauksessa kontekstualismin käyttäminen tarkoittaa näin ollen sitä, että Albertin ja Filareten tutkielmia ei käsitetä irrallisina teksteinä, joiden ainoat merkitykset olisivat rakentamisen teknisissä kysymyksissä. Kirjoittajien omat henkilökohtaiset kokemukset vaikuttivat heidän tyyleihinsä, ja heillä oli olemassa myös varsin selkeä ryhmäidentiteetti, humanismi, johon he kiinnittyivät. Samoin, ja ennen kaikkea, Alberti ja Filarete kirjoittivat elävässä maailmassa, 1400-luvun puolivälin Italiassa. He olivat osallisina ja tarkkailijoina erilaisissa yhteiskunnallisissa liikkeissä ja tapahtumissa, joita he kommentoivat ja joihin he reagoivat lukuisten muiden kirjoittajien tavoin. Nämä henkilökohtaiset ja sosiaaliset kontekstit vaikuttivat huomattavasti nimenomaan siihen, mitä he teksteissään esittivät ja miten he ne esittivät. Näiden kontekstien huomioiminen asettaa Albertin ja Filareten tutkielmissaan esittämät ajatukset uudelleenlaiseen valoon.

Tässä tutkielmassa käytän *De re aedificatoriasta* Giovanni Orlandin vuoden 1966 latinankielistä editiota, minkä lisäksi olen hyödyntänyt Paolo Portoghesin saman vuoden italiankielistä käännöstä sekä Joseph Rykwertin, Neil Leachin ja Robert Tavernorin englanninkielistä käännöstä vuodelta 1988. *Trattatosta* käytän Anna Maria Finolin ja Liliana Grassin vuoden 1972 italiankielistä editiota. Olen hyödyntänyt myös John R. Spencerin vuoden 1965 englanninkielistä käännöstä. Tutkielmassa esiintyvät suomennokset ovat omiani, ellei toisin mainita.

11 Bevir 1999, erit. 9–10; Lamb 2009.

2. Albertin Rooma, Filareten Milano

Sekä Leon Battista Albertin että Filareten juuret olivat Firenzessä, mutta kumpikin teki pääasiallisen uransa muissa Italian merkittävissä keskuksissa, erityisesti Roomassa ja Milanossa. Heidän arkkitehtonisten tutkielmiensa kontekstit, kysymykset ja potentiaaliset vastaukset syntyivät ennen kaikkea näiden kolmen kaupungin olosuhteista ja historiasta.

Tässä luvussa selvitän lyhyesti kirjoittajien uria ennen heidän ryhtymistään kirjoittamaan arkkitehtonisia tutkielmiaan. Samalla liitän heidän uransa ja kokemuksensa osaksi suurempaa kuvaa merkittävien italialaisten kaupunkien tilanteista 1400-luvun puolivälissä – näissä kaupungeissa tapahtuneet poliittiset mullistukset sekä reagoinnit niihin vaikuttivat merkittävästi Albertin ja Filareten ajatteluun ja tutkielmien sisältöihin. Lisäksi määrittelen Albertin ja Filareten asemia niissä hoveissa, joiden ruhtinaille he kirjoittivat, minkä ansiosta heidän henkilökohtaiset tavoitteensa asettuvat paremmin ymmärrettäviksi.

Alberti ja Nikolaus V:n rakennusprojektit

Leon Battista Albertin nuoruusvuosia leimasivat perhetragediat ja heikko terveys. Hän syntyi vuonna 1404 Lorenzo Albertin illegitiimiksi pojaksi Genovan kaupungissa, jossa Albertien suku oli maanpaossa Firenzestä epäonnistuneiden sisäpoliittisten valintojen vuoksi.¹² Huolimatta asemastaan aviottomana lapsena, vanhempiensa varhaisesta menettämisestä sekä sukulaisten häneen kohdistamasta painostuksesta hän pääsi veljensä kanssa nauttimaan aikansa parhaasta humanistisesta koulutuksesta. Nuoruudessaan häntä opetti maineikas Gasparino Barzizza, minkä jälkeen hän antautui aluksi laki- ja myöhemmin matematiikan opinnoille.¹³ Opintojensa ohessa Alberti aloitti kirjallisen uransa. Hänen varhaiset teoksensa olivat näytelmiä ja kevyitä dialogeja. 1430-luvulle tultaessa Alberti onnistui saavuttamaan vakaan ja turvatun aseman paavi Eugenius IV:n myönnettyä hänelle kirkollisen viran, ja suojelijakseen hän sai

12 Grafton 2000, 6: ”*The Alberti-like many other great clans that fared badly in the dangerous, loser-take-nothing game of Italian city politics—had been exiled from their native city by the rulers of its republican government, the Albizzi family and their allies.*”

13 Ks. esim. Grafton 2000, 32–42.

paavillisen kanslian johtajan, piispa Biagio Molinin.¹⁴ Samalla Roomasta tuli hänen uraansa ja elämäänsä pitkälti määrittänyt kaupunki.

Alberti muutti vuonna 1432 Roomaan Molinin sihteeriksi, ja suojelijansa avustuksella hän sai myös paikan kuuriasta. Alberti liittyi *abbreviatores litterarum apostolicarum* -nimiseen osastoon.¹⁵ Lyhentäjät (*abbreviatores*) olivat kuurian hierarkiassa melko matalalla, mutta kuitenkin ylempänä kuin kirjurit (*scriptores*), tyypillinen ensimmäinen tehtävä humanistille kuuriassa. Lyhentäjien tehtävänä oli ensisijaisesti valmistella paavillisten bullien lyhyempiä versioita tai auttaa sen lopullisen muodon valvonnassa.¹⁶ Alberti pysyi *abbreviatores apostolicarum* -osaston palveluksessa seuraavat 32 vuotta.¹⁷

Alberti oli kiinteästi yhteydessä paavilliseen hoviin Eugenius IV:n paaviuden (1431–1447), erityisesti sen ensimmäisten vuosien, aikana. Eugenius joutui kuitenkin olemaan paossa Roomasta suurimman osan vuosista 1434–1443, kun Roomaan perustettiin lyhytikäinen tasavalta.¹⁸ Albertien oli sallittu palata Firenzeen vuonna 1428 paavi Martinus V:n bullan myötä,¹⁹ tosin käytännössä siitä tuli mahdollista vasta kun myös maanpaossa lyhyen aikaa olleet mahtavat Medicit pääsivät myös palaamaan kaupunkiin vuonna 1434.²⁰ Eugeniuksen liikkuvan kuurian mukana Alberti vietti suuren osan seuraavista vuosistaan Firenzessä, jonka intellektuellipiireihin hän myös yritti päästä.

Anthony Grafton kuvaa Albertin toiveita tehdä vaikutus Firenzen humanisteihin ja toisaalta sukulaisiinsa, Alberteihin, jotka olivat kuitenkin jo tämän nuoruudesta asti suhtautuneet kylmäkiskoisesti illegitiimiin poikaan ja tämän kirjoituksiin.²¹ Graftonin piirtämä kuva humanistipiiristä on myös raadollinen: kilpailu oli kovaa, asemansa vakiinnuttaneet latinistit vaalivat oikeaoppista kieltä ja tyyliä pikkumaisen tarkasti ja jo pienet virheet olivat anteeksiantamattomia. He, jotka eivät pystyneet tuottamaan tarpeeksi korkeatasoista tekstiä saivat tuta auktoriteettien peittelemättömän kritiikin.²² Alberti päätti kuitenkin yrittää. Hän kirjoitti 1430-luvun puolivälissä niin kevyen

14 Grafton 2000, 64. Albertille kirkollinen virka tuotti selvästi paremmat tulot kuin Firenzen tasavallan palveluksessa olisi ansainnut. Ks. Martines 1963, 142–144.

15 Tavernor 1998, 4.

16 D'Amico 1983, 29.

17 Tavernor 1998, 4.

18 McCahill 2013, 73.

19 Tavernor 1998, 4.

20 Baron 1988, 260.

21 Grafton 2000, 154–155.

22 Baker 2015, 275: ”Thus the worst thing one could say of another humanist was not that he was a republican or a monarchist, a religious or a pagan, but rather that he was a poor stylist.” Ks. myös Grafton 2000, 50–57.

viihdyttäviä latinankielisiä tarinoita, jotka hän myöhemmin kokosi yhteen teokseen *Intercenales*,²³ kuin myös tieteellisen tutkielman maalaustaiteesta, jonka latinankielisen version (*De pictura*) hän sai valmiiksi vuonna 1435. Seuraavana vuonna hän muokkasi siitä italiankielisen version (*Della pittura*), jonka hän omisti Firenzen suurelle arkkitehdille Filippo Brunelleschille. 1440-luvun alussa hän vielä organisoï yhteistyössä Cosimo de' Medicin nuoren pojan Pieron kanssa pahasti epäonnistuneen runokilpailun.²⁴

Albertin yritykset tehdä vaikutus sukulaisiinsa ja humanisteihin Firenzessä päättyivät pettymykseen. Kaupunki ei ottanut häntä missään vaiheessa omakseen. Alberti sai huomata, ettei se ollut se mahdollisuuksien tasavalta, jossa kuka tahansa hyveellinen ja kyvykäs mies voisi luoda oman uransa. Sen sijaan, että tasavalta olisi kunnioittanut häntä kaupunkia hyvin ja varauksetta palvelleen suvun²⁵ arvokkaana jälkeläisenä, se oli kohdellut Alberteja huonosti. Brunelleschi oli suhtautunut yhtäläisen kylmästi *Della pitturaan*,²⁶ ja Graftonin kuvaama Albertin reaktio *Intercenalesin* vastaanottoon osoittaa myös hänen kevyempien teostensa saaneen huonon vastaanoton.²⁷ Firenze näyttäytyi Albertille kateellisena, sisäisten ristiriitojen ja turmiollisen kilpailun kaupunkina, joka ei voisi tarjota hänelle mahdollisuutta täyttää kaikkia kunnianhimojaan. Niinpä hän käänsi katseensa toiseen suuntaan, Italian lukuisiin ruhtinashoveihin.²⁸

Rooma oli Albertille Firenzen jälkeen luonnollisin valinta kaupungiksi, jossa luoda uraa. Toisaalta samaan aikaan hän loi suhteita myös pienempien ruhtinaskuntien hallitsijoihin, kuten Riminin Sigismondo Pandolfo Malatestaan, Urbinon Federico da Montefeltroon sekä ennen kaikkea Ferraran Esteihin.²⁹ Alberti loi hyvät suhteet useisiin ruhtinaiisiin, mutta lopulta Rooma oli se kaupunki, johon Alberti kiinnittyi – ei vähiten siksi, että hänen tehtävänsä kuuriassa pitivät hänet siellä.

Ei Alberti suhtautunut kuuriaankaan varauksettomasti.³⁰ Albertin teos *Pontifex* syntyi vuonna 1437, ja siinä hän pohti papin asemaa ja vastuita, samoin kuin kirkon

23 Grafton 2000, 58–60.

24 Grafton 2000, 171–173.

25 *Della Famiglia*, 172–173: ”E sono e' nostri Alberti sempre a' bisogni della patria nostra stati non poco utilissimi. Truovasi che de' trenta e due danari, e' quali la patria nostra in que' tempi spendeva, sempre di quegli più che uno era aggiunto dalla famiglia nostra. Gran somma, ma sempre maggiore fu la volontà, affezione e prontitudine nostra verso la patria.”

26 Grafton 2000, 145.

27 Grafton 2000, 60–64.

28 Grafton 2000, 191–192.

29 Albertin yhteyksistä Malatestaan, ks. esim. d'Elia 2016, 53–55; da Montefeltroon, esim. Tavernor 1998, 189–192; Estejen hoviin, esim. Grafton 2000, 200–224.

30 Grafton 2000, 37: ”Alberti took the teaching of Christianity seriously, devoted himself to the service of the church, and subjected many of its customs and institutions to severe criticism. But he seems never to have felt the attraction of theology or to have considered studying it formally.”

korruptiota ja liiallista ylellisyyttä.³¹ Hän ei ollut siten sokea kirkon virheille, jotka olivat monin tavoin samoja kuin Firenzessäkin. Kuitenkin hän pysyi kuurian piirissä ja jatkoi pyrkimyksiään nousta korkeaan asemaan siinä. Toinen Albertin kuuriassa kirjoittama kriittinen teos on *Momus*. Se on erittäin monitulkintainen ja -mutkainen tarina Momuksesta, satiirin ja pilkan personifikaatiosta, joka toimillaan aiheuttaa eripuraa ja sekaannusta, kun ylijumala Jupiter pyrkii pitämään luomansa maailman toimivana. *Momuksesta* tehdyistä tulkinnoista tyypillisimpiä ovat, että se kuvaa pilkallisesti paavillisen hovin elämää³², arkkitehteja ja samalla Albertia itseään³³ ja/tai paavi Nikolaus V:n suuria rakennussuunnitelmia³⁴. Erityisesti Manfredo Tafurin sekä Christine Smithin ja Joseph F. O'Connorin tutkimuksissa *Momusta* tulkitaan varsin synkkänä kritiikkinä Nikolausta vastaan. Toisaalta Elizabeth McCahill tulkitsee *Momusta* Tafuria enemmän Eugeniuksen pontifikaatin kontekstissa. *Momus* on McCahillin tulkinnan mukaan yksi kuurian hovissa kirjoitetuista käytännöllisistä hovimiesten ohjekirjoista, joiden tehtävänä oli auttaa humanisteja selviämään monimutkaisessa hovielämässä. Teos on yksi Albertin keinoista ymmärtää monimutkaista ja likaista hovielämää.³⁵ Monipuolinen kirjoittaja Alberti oli näin ollen jo kirjoittanut niin teknisiä tutkielmia kuin myös poliittisia teoksia ryhtyessään työskentelemään latinankielistä arkkitehtonista teostaan. Hän oli jo kirjoittanut tutkielmat muun muassa maalaustaiteesta sekä hevosista ennen kuin ryhtyi kirjoittamaan teosta, jonka nimeksi lopulta tuli *De re aedificatoria*.

Samoihin aikoihin, maaliskuussa 1446, Tommaso Parentucelli valittiin paaviksi. Humanistisen koulutuksen saanut Parentucelli otti paavilliseksi nimekseen Nikolaus V. Nikolauksen kaksi edeltäjää olivat työskennelleet erityisesti vakiinnuttaakseen paavin valta-aseman Roomassa ja Italiassa. Nikolauksella oli kuitenkin ensimmäinen todellinen mahdollisuus hyödyntää asemaansa ja tarjolla olleita koulutettuja humanisteja edistääkseen Rooman asemaa Euroopan kulttuurisena keskuksena.³⁶ Hän tulikin tunnetuksi paitsi tieteiden ja taiteiden edistäjänä, ennen kaikkea mahtipontisista arkkitehtonisista suunnitelmistaan kehittää Roomaa. Nikolauksen rakennustyöt Roomassa ovat varsin hyvin selvillä: niihin kuuluivat paavin vakituisten residenssin siirtäminen Lateraanipalatsista Vatikaaniin ja sitä seurannut Vatikaanin alueen ja sen

31 Grafton 2000, 194–197.

32 McCahill 2013, 92.

33 Grafton 2000, 308–311.

34 Tafuri 2006, 41–52; Smith & O'Connor 2006, 198–239.

35 McCahill 2013, 79, 95–96.

36 D'Amico 1983, 9.

ympäristön, erityisesti Borgon alueen, kehittäminen. Tutkijoita kuitenkin jakavat ennen kaikkea kysymykset Nikolauksen töiden suunnitelmallisuudesta osana suurempaa kuviota sekä Albertin osallisuudesta Nikolauksen projektiin/projekteihin.

Carroll William Westfall korostaa Nikolauksen itselleen ottamaa kolmoisroolia: tämä oli paavina yhtä aikaa pappi, rakentaja ja johtaja.³⁷ Nämä roolit tukivat toisiaan, mutta ennen kaikkea kaksi jälkimmäistä tukivat, ja olivat alisteisia, ensimmäiselle. Westfallin argumentti onkin, että Nikolaukselle Rooman rakentaminen ja loistokkuuden palauttaminen alleviivasivat sen asemaa kristikunnan henkisenä keskuksena. Nikolauksen suunnitelman teoreettisena pohjana oli vakaa uskomus taiteen kykyyn tehdä näkymätön näkyväksi, eli opettaa allegorisiin keinoin (kirkon) doktriinia.³⁸ Käytäntöön ajatus muokkautuisi rakentamalla Rooman kaupungista järjestelmällinen, turvallinen ja mahtava, aivan kuten paavi halusi saarnata myös kristinuskon olevan.

Manfredo Tafuri ei suoraan kiellä Westfallin johtamaa teoriaa Nikolauksen rakentamisen suunnitelmallisuudesta. Samalla hän kiinnittää huomiota paavin käytännöllisiin ongelmiin Roomassa ja Italiassa: toisaalta Eugeniuksen ja Nikolauksen piti sopeutua uuteen poliittiseen maailmaan, joka vaati myös Kirkkovaltion kehittymistä tehokkaaksi ruhtinaskunnaksi, toisaalta he kohtasivat Rooman kaupungissa paikallisten mahtimiesten aktiivisen vastustuksen.³⁹ Tafuri yhdistää Nikolauksen rakennustyöt Roomassa siten ennen kaikkea reaali poliittiseen toimintaan: esimerkiksi tämän toimet katujen kunnostamisen suhteen tähtäsivät erityisesti Rooman paikallisten klaanien identiteetin ja vallan nakertamiseen.⁴⁰ Samalla tavoin Nikolauksen tekemät muutokset Capitolium-kukkulalla viestittivät paavillista ylivaltaa kaupungissa. Näin hän siirsi Rooman kaupungin asukkaat tosiasiaassa paavillisiksi alamaisiksi.⁴¹ Kolmas kokonaisuus, johon Tafuri kiinnittää huomionsa Charles Burroughsia seuraten, on Borgon alueen, ja sitä hallitsevan Castel Sant'Angelon linnan, kehittäminen.⁴² Myös vahvempi linnoitus korosti paavin poliittis-sotilaallista valtaa kaupungissaan.

37 Westfall 1974, 19: ”[H]e considered himself to be priest, builder, and governor, not merely governor.”

38 Westfall 1974, 35–62.

39 Tafuri 2006, 24–26.

40 Myös Christopher F. Black korostaa Nikolauksen toimia ottaa kaupungin kadut vahvemmin hallintaansa paikallisilta kilpailevilta mahtisuvuilta, mitä myöhemmin kopioitiin Roomassa ja muualla Italiassa; Black 2001, 67.

41 Tafuri 2006, 31–37.

42 Burroughs 1982: Burroughs korostaa Nikolauksen kaupunkisuunnitelmassa korostuneen Castel Sant'Angelon linnan vastapäisen rannan alueen, Ponten *rionen*, roolia, kunnes Stefano Porcarin salaliiton jälkeen vuonna 1453 Nikolaus siirsi huomionsa joen toiselle puolelle Borgoon. Porcarin salaliitosta enemmän tämän tutkielman neljännessä luvussa.

Tutkimuksessa on osoitettu, että *De re aedificatoria*n kirjoittaminen julkaistavaa muotoon oli pitkä prosessi, joka kesti varmasti useita vuosia – joidenkin tutkijoiden mukaan Alberti olisi työskennellyt tutkielmansa parissa aina kuolemaansa asti.⁴³ Albertin tiedetään aloittaneen kirjoittaa arkkitehtuurista ystävänsä ja patronuksensa, Ferraran markiisin Leonello d'Esten toiveesta jo 1440-luvulla.⁴⁴ Erityisesti Richard Krautheimer on esittänyt vaikutusvaltaisen teorian, että Alberti aloitti tällöin *De re aedificatoria*n kirjoittamisen kommentaarina Vitruviuksen tutkielmaan kehittyen siitä lopulta itsenäiseksi teokseksi.⁴⁵ Tämän tarkemmin on kuitenkin melko mahdotonta määrittellä, missä vaiheessa Alberti olisi ”aloittanut” sen teoksen kirjoittamisen, joka lopulta tultiin *De re aedificatoria*na tuntemaan. Aikalaiskronikoitsija Mattia Palmierin mukaan Alberti esitteli teoksen paavi Nikolaus V:lle vuonna 1452, mutta ajoitus ja tarinan todenperäisyys on kyseenalaistettu.⁴⁶ Viimeisimmässä tutkimuksessa tutkielman valmistumisen ajankohtaa on siirretty myöhemmäksi. Esimerkiksi Anthony Grafton ehdottaa, että suuri, ellei suurin, osa *De re aedificatoria*sta olisi itse asiassa kirjoitettu vasta vuoden 1452 jälkeen, ja myös Robert Tavernor esittää samansuuntaisen arvion.⁴⁷ Christine Smithin ja Joseph F. O'Connorin arvio puolestaan on, että osa tutkielmasta, ainakin sen ensimmäinen ja kymmenes kirja, oli kirjoitettu jo vuonna 1452, mutta jonkinlaiseen valmiiseen muotoon se tuli vasta seuraavan kymmenen vuoden aikana.⁴⁸ Tarkkaa ajoitusta teoksen syntymiselle on siten mahdoton asettaa, mutta varsin suurella varmuudella voidaan uskoa Albertin arkkitehtonisten ajatusten kehittyneen 1440-luvun lopun ja 1450-luvun ensimmäisen puolen aikana. Täsmällisen julkaisuajankohdan määrittäminen ei ole tämän tutkielman kannalta välttämätöntä, vaan olennaista on pystyä sijoittamaan yleisemmin Albertin kokemukset ja ajattelun kehittyminen osaksi ajan tapahtumia, joita hän pääsi seuraamaan lähietäisyydeltä ja joihin hän myös mahdollisesti itse vaikutti.

Albertin osallisuudesta Nikolauksen projektiin on kiistelty erityisesti Tafurin esitettyä 1990-luvun alussa, että vastoin perinteistä käsitystä Alberti ei olisikaan ollut mukana projektissa, vaan päinvastoin hän olisi ollut kuuriassa ulkopuolinen ja

43 Esim. Onians 1988, 147.

44 Grafton 2000, 266. Leonello d'Este kuoli vuonna 1450, mikä asettaa *terminus ante quem*n jonkinlaiselle *De re aedificatoria*n kirjoitustyön aloitukselle.

45 Krautheimer 1971, 323–329. Toisaalta vrt. van Eck 1998: van Eck kiistää *De architecturan*n toimineen Albertin tutkielman esikuvana, mutta välttää ottamasta kantaa, milloin Alberti on aloittanut *De re aedificatoria*n työstämisen.

46 Smith & O'Connor 2006, 193–195

47 Grafton 2000, 275–279; Tavernor 1998, 16.

48 Smith & O'Connor 2006, 192–198.

vastustanut paavin suurisuuntaisia suunnitelmia.⁴⁹ Muun muassa Smith ja O'Connor ovat kehittäneet Tafurin argumenttia,⁵⁰ mutta toisaalta esimerkiksi Anthony Grafton on tutkimuksessaan pitäytynyt perinteisellä kannalla Albertin aktiivisesta osallistumisesta.⁵¹ Tämän tutkimuksen puitteissa ei ole myöskään mahdollista selvittää Albertin tosiasiallista roolia Nikolauksen projektissa, mutta se ei ole edes tarkoituksenmukaista. Merkittävää on, että Nikolauksen *renovatio* ja Albertin *De re aedificatorian* kirjoittaminen olivat ainakin jossain määrin päällekkäisiä. Nikolaus todennäköisesti aloitti suunnitelmallisen Rooman rakentamisen jo välittömästi paaviksi tultuaan vuonna 1447, mutta ennen kaikkea hän sai hankittua varoja projekteihinsa riemuvuoden 1450 ansiosta tulleilla tuloilla.⁵² Rakentaminen jatkui aina Nikolauksen kuolemaan eli vuoteen 1455 asti. Siten riippumatta Albertin tutkielman täsmällisestä valmistumisajasta on selvää, että rakennus- ja kirjoitustyöt sattuivat samalle ajalle, mahdollisesti jopa niin, että molempien aktiivisimmat vaiheet olivat samanaikaisia.

Alberti ja Tommaso Parentucelli olivat tutustuneet jo 1420-luvulla Bolognassa ja molemmat olivat työskennelleet kardinaali Niccolò Albergatin palveluksessa. Parentucelli saapui Roomaan tosin varsin myöhään tultuaan nimitetyksi kardinaaliksi ja hyvin pian tämän jälkeen hänet valittiin paaviksi.⁵³ Albertin ja Parentucellin suhteet olivat kuitenkin säilyneet ilmeisen hyvinä 1440-luvulla, sillä vuonna 1449 Alberti oli todistetusti osa paavi Nikolauksen virallista kotitaloutta, *familiaa*.⁵⁴ Vaikka Alberti kuului reilun sadan hengen hovissa muodollisesti hierarkian alimpiin toimijoihin, asema paavillisessa *familiassa* oli varsin merkittävä. Hän muun muassa pääsi syömään paavin pöytään.⁵⁵

Albertin ja Nikolauksen välit siis vaikuttaisivat olleen hyvät ainakin Nikolauksen pontifikaatin alkuvuosina.⁵⁶ Kaksi humanistia, jotka olivat olleet yhtä aikaa Firenzessä

49 Tafuri 2006, 23–58.

50 Smith & O'Connor 2006, 191–239: Erityisenä ongelmana Albertille Smith ja O'Connor pitävät Nikolauksen lähestymistapaa ja rationalisointia, joka oli luonteeltaan teologista ja jossa Raamattu asetettiin arkkitehtoniseksi auktoriteetiksi. Alberti ei voinut heidän mukaansa sietää tällaista väärää, amatöörimaista lähtökohtaa arkkitehtuuriin, ja se toimi pääasiallisena kimmokkeena käsikirjan, *De re aedificatorian*, kirjoittamiseen.

51 Grafton 2000, 302–315.

52 Westfall 1974, 171–179. Smith ja O'Connor pitävät Nikolauksen päätöstä aloittaa rakentaminen jo 1447 ilman riittäviä resursseja yhtenä Albertin merkittävistä kriitikin aiheista; Smith & O'Connor 2006, 201–202.

53 Smith & O'Connor 2006, 64.

54 Smith & O'Connor 2006, 214. Alberti oli ilmeisesti Nikolauksen *familiassa* apostolisen kirjurin (*scriptori apostolico*) tehtävässä.

55 D'Amico 1983, 40–41.

56 Nikolauksen taustasta ja yleisesti ottaen humanisteja suosivasta asenteesta huolimatta tämän suosio ei ollut itsestäänselvyys yhdellekään humanistille. Eugeniuksen luottomies Flavio Biondo joutui Nikolauksen epäsuosioon ja oli vuodet 1449–1453 poissa kuuriasta; Mazzocco 2016, 11–12.

todistamassa kaupungin arkkitehtonista symboliikkaa ja vaikutusta, jonka se pystyi katsojaan tekemään,⁵⁷ eittämättä löysivät toisensa jo 1440-luvun aikana pohtiessaan tätä arkkitehtuurin suurta potentiaalia. He olivat myös henkilökohtaisesti todistaneet edellisten paavien sisä- ja ulkopoliittisia vaikeuksia ja yrityksiä vakiinnuttaa asemiaan. Ei ole epäilystäkään, etteikö tällaisista asioista olisi keskusteltu kuuriassa, jossa harrastettiin niin antiklerikaalia huumoria kuin vakavaa poliittista kritiikkiä, joka ylsi aina paaviin asti.⁵⁸ Paavi Nikolauksella lienee ollut varsin selvä kuva Albertin arkkitehtonisista ajatuksista jo vuonna 1447, siinä määrin kuin ne olivat hänelle itselleen kehittyneet, puhumattakaan vuodesta 1452. Jos Alberti on tuolloin esitellyt jonkinlaisen kirjallisen version arkkitehtonisesta tutkielmastaan, se ei ole ollut muuta kuin muodollisuus.

Avoimeksi jää yhä kysymys vaikutussuhteista. Ilmeisin selitys on, että Albertin ja Nikolauksen ajatukset vaikuttivat vastavuoroisesti toisiinsa. Nikolaus oli saanut poliittisiin rakennusprojekteihinsa ideoita jo 1440-luvun aikana Albertilta, todennäköisesti yhtenä keskustelukumppanina useiden joukossa. Samalla tavalla Albertin ajattelu kehittyi hänen seuratessaan paavin toimintaa 1450-luvun vaihteen molemmin puolin. On syytä uskoa, että *De re aedificatoria* sai julkaistavan muotonsa vasta joko aivan Nikolauksen pontifikaatin loppuvaiheissa tai tätä seuranneen Calixtus III:n paaviuden alussa. Alberti ei siten viimeistellyt teostaan Nikolausta silmällä pitäen, vaan hänen kohdeyleisönsä oli muualla. Nikolauksen kahdeksanvuotinen kausi muodosti sen sijaan merkittävän taustan tutkielmalle.

1450-luvulla Leon Battista Alberti oli uransa huipulla. Hän oli kerännyt tietoa, suhteita ja itsevarmuutta maksaen oppirahansa. Nähdessään Roomassa ja toisaalta ruhtinaskunnissa, mihin taitava hallitsija saattoi pystyä, hän oli vakuuttunut siitä, että oli löytänyt reseptin poliittiseen menestykseen. Alberti kirjoitti käsikirjan, jonka tarkoituksena oli todistaa, että hänellä oli käytännöllistä tietämystä ajan poliittisesta hengestä ja siitä, kuinka hallitsija pystyisi pitämään hallussaan valtakuntansa. Tämän rautaisen ammattitaitonsa hän voisi tarjota ruhtinaan käyttöön ja ottaa ansaitsemansa paikan aivan vallan ytimeistä.

57 Grafton 2000, 279–283.

58 Grafton 2000, 50–51.

Filareten ura – sopivaa asemaa etsimässä

Albertin tavoin Filareten juuret olivat tiukasti Firenzessä: sen lisäksi, että hän syntyi ja koulutautui kaupungissa, hänen sukulaisiaan asui siellä myöhemminkin, ja hän säilytti hyvät suhteet kaupungin eliitin kanssa. Todennäköisesti hän on myös tuntenut henkilökohtaisesti monia ajan tunnettuja firenzeläisiä taiteilijoita Michelozzosta Donatelloon.⁵⁹ Hän on myös mahdollisesti auttanut Lorenzo Ghibertia tämän mestariteoksessa, Firenzen Battistero di San Giovannin pronssioivissa.⁶⁰

Roomaan Filarete muutti viimeistään vuonna 1433 ja hän nousi siellä nopeasti alueen johtavaksi veistäjäksi.⁶¹ Seuraavan 12 vuoden ajan hän työskenteli uransa suurimman veistotyön parissa, kun hänen tehtäväkseen tuli valmistaa Pietarinkirkkoon uudet, koristeelliset pronssiovet.⁶² Erityisesti Elizabeth McCahill ja Robert Glass ovat kiinnittäneet huomionsa ovien merkitykseen paavi Eugeniuksen työssä yrittää kohentaa asemaansa Roomassa, ja toisaalta Filareten henkilökohtaisiin tavoitteisiin ovien kanssa, mitä käsittelen tarkemmin seuraavassa luvussa. Tässä kohtaa on kuitenkin syytä korostaa, että pronssiovet olivat tärkeässä osassa jo Eugeniuksen suunnitelmissa tehdä Vatikaanista paavillisen vallan keskus Roomassa.⁶³ Paitsi että uudet ovet korostivat Pietarinkirkon, paavin ja Vatikaanin asemaa jo pelkällä olemuksellaan, myös niiden koristelussa oli erittäin vahva propagandistinen sävy. Erityisesti tämä näkyi vuoden 1439 jälkeen tehdyissä muutoksissa suunnitelmiin, kun ovien koristelun teemoiksi tulivat Eugeniuksen uskonnollis-poliittiset saavutukset Ferraran–Firenzen kirkolliskokouksessa.⁶⁴ Näin myös Filarete pääsi jo Roomassa seuraamaan läheltä paavin yritystä vahvistaa asemaansa.

Filareten ura Roomassa päättyi pian ovien valmistumisen jälkeen. Hän menetti asemansa uuden paavin Nikolauksen hovissa ja joutui vihollistensa vehkeilyn kohteeksi. Filaretea syytettiin yrityksestä varastaa Roomassa säilytetty pyhäinjäännös, Johannes Kastajan pää. Kidutuksen ja vankilatuomion jälkeen hänet karkotettiin Roomasta, jonne

⁵⁹ Lazzaroni & Muñoz 1908, 10.

⁶⁰ Lazzaroni & Muñoz 1908, 10–11. Charles Seymour ei kuitenkaan pidä todennäköisenä, että Filarete olisi ollut Ghibertin oppilas johtuen heidän tyylillisistä eroistaan. Tigler ei pidä tätä mahdottomana, tosin hän ei tarkemmin perustele kantaansa. Vrt. Seymour 1966, 115 ja Tigler 1963, 3.

⁶¹ Seymour 1966, 115–119: Seymour arvioi Filareten olleen koko Rooman ympäristön alueen merkittävin tyylillinen johtaja aina 1460-luvun puoliväliin asti.

⁶² Lazzaroni & Muñoz 1908, 15–16.

⁶³ McCahill 2013, 187.

⁶⁴ McCahill 2013, 188. Lazzaroni ja Muñoz tarjoavat varsin yksityiskohtaisen kuvauksen ovista ja niiden syntyhistoriasta; ks. Lazzaroni & Muñoz 1908, 15–122. Oivissa esiintyneestä Eugeniuksen paavillisesta propagandasta, ks. myös esim. Glass 2012, 559–562; Westfall 1974, 7–16.

hän ei enää päässyt palaamaan huolimatta Firenzen hallinnon virallisesta pyynnöstä.⁶⁵ Lopulta hän päätyi Luoteis-Italian keskukseen Milanoon.

Milano oli 1400-luvun jälkimmäisellä puoliskolla poliittisesti ja taloudellisesti vahvin Italian ruhtinaskunnista, Rooma mukaan lukien.⁶⁶ Kaupunkia lähes kaksi vuosisataa hallinnut Visconti-suku oli laajentanut valtaansa ulottumaan parhaimmillaan aina Veronaan ja Bolognaan asti. Valta-asema ei kuitenkaan missään vaiheessa juurikaan vakiintunut, ja Milanon ympäristön kaupungit säilyttivät varsin vahvan paikallisen identiteettinsä.⁶⁷ Viimeisellä Visconti-ruhtinaalla Filippo Marialla ei ollut kuollessaan legitiimejä poikia eikä hän ollut kuolemansa lähestyessä tehnyt erityisiä järjestelyjä vallansiirron suhteen.⁶⁸ Hänellä oli avioliiton ulkopuolella syntynyt tytär Bianca Maria, jonka hän oli legitimoinut⁶⁹ ja naittanut sotapäällikölleen Francesco Sforzalle, mutta ennen kuolemaansa Filippo Maria oli nimenomaisesti sulkenut Bianca Marian pois perimyksestä.⁷⁰ Filippo Maria Visconti kuoli elokuussa 1447 Sforzan ollessa matkalla Milanoon.⁷¹ Kaupungin eliitti nousi Sforzaa vastaan perustaen Milanoon tasavallan, mutta vuonna 1450 Sforza sai lopulta kaupungin haltuunsa ja nousi kaupungin ruhtinaaksi. Tämän jälkeen Sforza onnistui saamaan yliotteen Venetsiasta Viscontilta perimässään sodassa ja rauha solmittiin Lodissa vuonna 1454. Rauha antoi Sforzalle mahdollisuuden keskittyä vakiinnuttamaan asemansa Milanossa ja Lombardiassa. Juridisesti hänen asemansa oli kuitenkin varsin epävakaa pohjalla, ja Sforza tarvitsi kaikkia mahdollisia keinoja vakiinnuttaakseen oman ja sukunsa aseman Milanon valtiaana.

Jouduttuaan jättämään Rooman Filarete palasi hetkeksi Firenzeen, mutta jo viimeistään vuonna 1449 hän matkusti Venetsiaan. Syksyllä 1451 hän puolestaan oli jo varmasti Milanossa, mutta oli mahdollisesti saapunut kaupunkiin jo edellisenä vuonna.⁷²

65 Lazzaroni & Muñoz 1908, 148–151. Filarete viittaa myös itse *Trattatossa* syytteeseen; ks. *Trattato*, fol. 25r, 188r. Glass pitää syytöksiä väärinä, kun taas Spencer on valmis epäilemään, että Firenzen hallinto olisi voinut olla hankkeen takana ja Filarete heidän agenttinsa. Vrt. Spencer 1965, 44–45 ja Glass 2012, 567.

66 Martines 1988, 219.

67 Welch 2010, 21–22.

68 Martines 1988, 140.

69 Bazzi 2007. Filippo Maria Viscontin täytyi saada tyttärensä legitimoinnille hyväksyntä muodolliselta herraltaan, Pyhän saksalais-roomalaisen keisarikunnan hallitsijalta Sigismund Luxemburgilaiselta. Filippo Maria lähestyi Sigismundia hyväksynnän toivossa jo vuonna 1426 tyttären ollessa vasta vuoden vanha, mutta Sigismund hyväksyi legitimoinnin vasta vuonna 1430.

70 Ianziti 1988, 20.

71 Black 2009, 75.

72 Esim. Spencer 1958, 395: Filarete esiintyy viimeisen kerran firenzelaissä dokumenteissa helmikuussa 1449 ja ensimmäisen kerran milanolaisissa syyskuussa 1451. Toisaalta vrt. Spencer 1979, 556.

Filarete viihtyi Venetsiassa ilmeisen hyvin: hän säilytti kaupunkiin hyvät suhteet vielä siirryttyään Milanoon ja kävi siellä ainakin vuosina 1458 ja 1459.⁷³ Venetsiaan Filarete ei kuitenkaan jäänyt pysyvästi: Piero de' Medici oli suositellut Filaretea läheiselle liittolaiselleen Francesco Sforzalle,⁷⁴ ja Milanosta tuli Filareten kotikaupunki seuraavaksi noin viideksitoista vuodeksi.

Filarete saapui siten Milanoon varsin pian, todennäköisesti vuoden sisällä, Sforzan valtaannousun jälkeen. On luultavaa, että hän saapui kaupunkiin jo arkkitehtina ennemmin kuin veistäjänä; vähintään on selvää, että vuodesta 1450 lähtien hän keskittyi työssään lähes pelkästään arkkitehtuuriin.⁷⁵ Sforza laittoi hänen taitonsa myös käyttöön, ja syksystä 1451 lähtien Filarete työskenteli ruhtinaan linnoituksen parissa tarkoituksenaan suunnitella siihen kaksi tornia sekä laskusillan.⁷⁶ Castello Sforzescon keskustorni on rekonstruoitu ja tunnetaan yhä nimellä Torre del Filarete.

Sforza panosti huomattavasti linnoitukseensa, ja Filareten näkyvä rooli sen suunnittelussa on osoitus, että jo saapuessaan Milanoon hän oli arvostettu insinööri. Kuten Albertin ja Nikolauksen suunnitelmien suhteen, ei ole tässä tapauksessa olennaista pohtia, kuinka paljon Filarete toi *castellon* suunnitteluun omia ideoitaan mukaan – todennäköisesti melko vähän jos lainkaan, mutta hän on epäilyksettä seurannut rakentamista ja ottanut siitä vaikutteita omaan tutkielmaansa. Albertin ja Filareten mahdollisia yhteyksiä käsittelen myöhemmin, mutta Albertin suorista yhteyksistä Sforzaan ei ole juurikaan näyttöjä.

Filarete tähtäsi arkkitehtina korkealle; hän pyrki keskeneräisen Milanon katedraalin, Duomon, pääarkkitehdiksi, mutta menestyksettä.⁷⁷ Sen sijaan hänen merkittävimmäksi työkseen arkkitehtina muodostui Milanon uusi sairaala, Ospedale Maggiore. Sforza oli saanut ensimmäisen ideansa uudesta sairaalasta jo vuonna 1451, mutta vasta vuonna 1456 hän antoi määräyksen sen rakentamisesta. Pääarkkitehdiksi valikoitui Filarete.⁷⁸ Filareten suunnitelmat, jotka olivat saaneet huomattavan määrän vaikutteita Firenzestä, eivät kuitenkaan täysin miellyttäneet milanolaisia, ja hänet

73 Spencer 1976, 219.

74 Tigler 1963, 5. Sekä Filaretella että Francesco Sforzalle olivat hyvät suhteet Mediceihin, jotka tukivat Sforzan hallintoa taloudellisesti ja suosimalla ”taiteilijavaihtoa”; ks. esim. Welch 1997, 233.

75 Spencer 1979, 556. Kuitenkin milanolainen sihteeri erehtyi syyskuussa 1451 pitämään häntä maalarina (*pinctore*), mikä voisi toisaalta viitata hänen vasta saapuneen kaupunkiin ja toisaalta hänen viralliseen statukseensa yhä taiteilijana ennemmin kuin insinöörinä. Toisaalta sama erehdys oli tapahtunut roomalaiselle kirjurille vuonna 1446. Ks. Lazzaroni & Muñoz 1908, 164; Glass 2012, 567.

76 Filareten toiminnasta *castellon* kanssa, ks. Lazzaroni & Muñoz 1908, 162–178.

77 Lazzaroni & Muñoz 1908, 178–180.

78 Filaretesta ja Ospedale Maggioresta, ks. Lazzaroni & Muñoz 1908, 185–215. Filarete käsittelee sairaalaansa pitkälti myös tutkielmassaan; *Trattato*, fol. 79r–83v.

pakotettiin tekemään yhteistyötä johtavan paikallisen insinöörisuvun, Solarien, kanssa.⁷⁹ Hänen turhautumisensa paikallisiin näkyi myöhemmin *Trattatossa*, jossa hän kuvaa sairaalansa sellaisena kuin hän oli suunnitellut sen, ei kuten se oli toteutunut.⁸⁰

Filareten täsmällisen paikan määrittäminen Milanon hovissa on mahdotonta eikä aiheesta ole käytännössä yritetty tehty tutkimusta. Filareten Milanon ajalta on säilynyt jonkin verran virallisia dokumentteja ja kirjeitä, mutta niissä on varsin niukasti tietoa Filareten rakennustöiden ulkopuolisista asioista. *Trattatossa* on myös jonkin verran biografisia tietoja, mutta myös niiden hyöty Filareten aseman tulkitsemisessä on melko vähäinen.⁸¹ Jotain kuitenkin hänen asemastaan Milanossa voidaan päätellä hänen yhteyksistään.

Tärkein henkilö, joka kytkee Filareten osaksi Milanon humanistista hovia, on Francesco Filelfo. Filelfo oli aikansa johtavia humanisteja Italiassa ja hän oli erikoistunut kreikkalaiseen kulttuuriin. Filareten ja Filelfon välit olivat todistetusti varsin läheiset ja pohjautuivat jo Rooman-aikaan. John Onians menee niin pitkälle, että pitää Filelfon kannustusta suurimpana syynä *Trattaton* kirjoittamiselle ja antaa Filelfon ajatuksille huomattavan suuren roolin tutkielman muodossa.⁸² Filelfo oli Francesco Sforzan hovin suurin tähti, jonka sana painoi runsaasti, ja jonka ansioksi monen kuuluisan humanistin saapuminen Milanoon voidaan laskea.⁸³ Tietoa ei kuitenkaan ole siitä oliko Filelfolla roolia Filareten saapumisessa Milanoon. Heidän läheiset suhteensa huomioon ottaen olisi varsin epätodennäköistä, ettei Filelfo olisi edistänyt myös Filareten uraa: ainakin hän toimi tämän suosittelijana niin vuonna 1447 kuin myös vuonna 1465.⁸⁴

Vaikka Onians antaa Filelfolle liian suuren merkityksen *Trattaton* muodostumisessa, ovat Filelfon vaikutukset havaittavissa. Hän on mahdollisesti tarjonnut kreikkankielistä materiaalia Filareten käyttöön, mutta ennen kaikkea on syytä olettaa, että Filarete ja Filelfo ovat yhteisen vuosikymmenen aikana Milanon hovissa keskustelleet lukuisista esteettisistä ja poliittisista kysymyksistä, siinä missä esimerkiksi

79 Welch 2010, 42–43. Toisaalta milanolaisen rakentamisen ja taiteen yksi ominaispiirteistä oli laaja artistien yhteistyö ja tyylien sekoittaminen; Welch 2010, 24–26.

80 Spencer 1965, 137–145.

81 Filaretea koskevista lähteistä, ks. Tigler 1963, 1–2.

82 Onians 1971, 106–114: Oniansin argumentti on erityisesti, että Filelfo antoi Filaretelle materiaalin ja idean kirjoittaa arkkitehtuurista kreikkalaisessa hengessä vastapainona Albertin itaaliselle tutkielmalle. Oniansin huomiot *Trattaton* kreikkalaisista lähteistä ovat merkittäviä, mutta hän antaa liian vähän arvoa Filareten omille tavoitteille *Trattaton* suhteen alentaen tämän lähinnä Filelfon kirjuriksi.

83 Robin 1991, 83.

84 Lazzaroni & Muñoz 1908, 111; Tigler 1963, 5–6.

Alberti ja Tommaso Parentucelli aiemmin. Filelfo oli muun muassa kiinnostunut platonilaisesta filosofikuninkaan konseptista, jossa suuri vastuu annettiin hallitsijan neuvonantajille tämän ohjaamisessa hyveelliseen hallitsemiseen.⁸⁵

Toinen merkittävä henkilö oli Cicco Simonetta, Sforzan kanslian vaikutusvaltainen päällikkö. Tarkkoja tietoja Filareten ja Simonettan henkilökohtaisista väleistä ei ole, mutta muutama kirje on säilynyt, joissa Filarete on Simonettan kautta pyrkinyt vaikuttamaan Sforzan päätöksiin liittyen rakennusprojekteihin.⁸⁶ Jonkinlainen henkilökohtainen luottamuksellisuus lienee siten ollut miesten välillä.

Kolmas mielenkiintoinen yhteys Filareten ja Milanon hovin sisäpiirin välillä on kanslian historiografinen propagandaprojekti. Väkivaltaisesti ruhtinaaksi vuonna 1450 nousseella Sforzalla oli varsin heikko muodollinen legitimitetti valtaan niin milanolaisien kuin muodollisen feodaaliherransa, keisari Fredrik III:n silmissä. Keisari oli julistanut heti Filippo Maria Viscontin kuoltua Milanon palanneen suoraan keisarikunnan läänitykseksi.⁸⁷ Sforza pyrki vaihtelevalla intensiteetillä kuolemaansa asti hankkimaan keisarillisen hyväksynnän muodolliselle asemalleen herttuana tässä kuitenkin onnistumatta.⁸⁸ Kun hän ei missään vaiheessa onnistunut saamaan sitä kiistämättömintä tunnustusta *de jure* vallalleen, täytyi hänen hankkia mahdollisimman vahva tunnustus *de facto*. Käsittelen italialaisten ruhtinaiden ongelmia vallan legitimitetin suhteen laajemmin neljännessä luvussa, mutta tämän erityisen ongelman ja ratkaisun esittely on tässä kohtaa tarpeen, koska se auttaa määrittelemään Filareten asemaa Sforzan hovissa.

Gary Ianzitin tutkimus keskittyy erityisesti historiaprojektiin, jossa Sforzan muodostaman ja Cicco Simonettan johtaman kanslian ohjaamana pyrittiin luomaan virallinen Sforzan suvun historia. Propagandistisen historian tavoitteena oli alleviivata Francesco Sforzan sankaritekoja (*res gestae*), ja siten hyvettä (*virtus*), perimmäisenä selityksenä sille, miksi hän oli käytännössä noussut, ja ansainnut nousta, Milanon herttuaksi.⁸⁹ Virallisen historian kirjoittaminen venyi erilaisista syistä Francesco Sforzan

85 Robin 1991, 42–43. Milanossa oli ylipäänsä pitkät perinteet Platonin hyödyntämisestä muun muassa propagandasodassa Firenzeä vastaan; Hankins 1990, 105–117.

86 Lazzaroni & Muñoz 1908, 169–170, 196, 202–203.

87 Ianziti 1988, 21.

88 Sforzan kaksi perustelua vallalleen Milanossa olivat hänen kansliansa väärentämä asiakirja, jonka perusteella Filippo Maria Visconti olisi nimennyt Sforzan seuraajakseen, sekä niin sanottu *translatio*, jossa Milanon kansa oli itse valinnut Sforzan ruhtinaakseen ja luovuttanut auktoriteetin tälle helmimaaliskuussa 1450; Ianziti 1988 26–32; Black 2009, 84–92.

89 Ianziti 1988, 32–33: ”*The regime thus sought to create a general climate of consensus, for which it relied on a number of elements: the outstanding qualities of Francesco Sforza, his deeds in war and in peace, the course of politico-historical events as reconstructed by Sforza historians, popular confirmation as represented by the translation, diplomatic confirmation as eventually represented by*

kuoleman jälkeiseen aikaan, mutta se oli kuitenkin toistuvasti enemmän tai vähemmän aktiivinen projekti. Sen eri vaiheet nivoutuivat Sforzan vallan vaiheisiin ja kulloiseenkin tarpeeseen tehokkaalle propagandalle. Sforza oli huomannut historiallisen propagandan merkityksen jo heti valtaan noustuaan, mutta vasta seuraavan vuosikymmenen vaihteessa historian kirjoittamiselle tuli todella merkittävä tarve.⁹⁰ Mukana oli eri vaiheissa useita aikansa johtavia humanisteja. Filelfo oli merkittävässä roolissa projektin alkuvaiheissa: paitsi että hän oli varhaisessa vaiheessa ollut kiinnostunut kokonaisen proosahistorian kirjoittamisesta, hän edisti myös oppilaansa ja suojattinsa Lodrisio Crivellin valintaa uuden historian kirjoittajaksi 1460-luvun alkuvuosina.⁹¹ Crivelli oli historiaprojektin keskiössä vuosina 1461–1463, mutta ehti kirjoittaa vain murto-osan suunnitellusta teoksesta ennen kuin menetti suosionsa loppuvuodesta 1463 pääsemättä enää takaisin Sforzan sisäpiiriin.⁹² Myös lukuisat muut humanistit kontribuivat tai pyrkivät kontribuoimaan virallisen Sforza-historian syntymiseen, mutta Crivellin lähdettyä Milanosta ei historialle ollut enää luontaista kirjoittajaa, ja toisaalta Sforzan ja kanslian kiinnostus siihen oli jälleen laskenut poliittisista syistä.⁹³ Historia palasi kanslian ja uuden herttuan, Galeazzo Maria Sforzan, agendalle 1470-luvun puolivälissä, jolloin Ciccon veli Giovanni Simonetta saattoi sen myös valmiiksi.⁹⁴

Tämän tutkielman kannalta kanslian historiaprojektissa mielenkiinto kohdistuu luonnollisesti ennen kaikkea 1460-luvun alkuun, jolloin Filarete myös kirjoitti *Trattatoaan*. Toisin kuin *De re aedificatoria*, Filareten *Trattaton* valmistuminen on saatu ajoitettua melko tarkkaan. Filareten runsaat viittaukset ajan rakennuksiin ja henkilöihin ovat mahdollistaneet teoksen kirjoittamisen ajoittamisen vuosille 1461–1464.⁹⁵ Filareten läheiset välit Filelfon kanssa on jo osoitettu, joten on syytä olettaa, että Filarete oli jo tätä kautta vähintään jossain määrin tietoinen kansliahistoriasta. Filarete kuitenkin vaikuttaisi olleen myös suorassa yhteydessä kansliaan 1460-luvulla.

the Italian League of 1455. None of these arguments carried legal weight, but they did pack a certain psychological punch.”

90 Ianziti 1988, 67: ”The period from 1457 to 1463 might thus be described as one of the most critical in the career of the new regime. The need to provide a Sforza party banner, a focal point for public opinion, had never been more urgent.” 1450-luvun puolivälissä Lodin rauhan jälkeen muodostetun Itaalisen liigan piti turvata Milanon ja Sforzan asema Italiassa. Ranska nousi kuitenkin pian uhkaamaan läntistä Italiaa ja Milanoa, johon myös Ranskan kuninkaan serkulla, Orléansin herttua Charlesilla oli vaade äitinsä puolelta. Italisesta liigasta, Milanosta ja Ranskasta, ks. esim. Ilardi 1959; Fubini 1996.

91 Ianziti 1988, 70–71.

92 Ianziti 1988, 103–104.

93 Ianziti 1988, 129–131.

94 Ianziti 1988, 142.

95 Tigler 1963, 7–8.

Ianzitin analyysi sisältää erittäin vahvan hypoteesin, johon hän pohjaa suuren osan tutkimuksestaan: hän esittää varsin vakuuttavasti, että Milanon herttuan kanslia Simonettojen johdolla keräsi yhteen sopivan lähdemateriaalin, jonka se toimitti halukkaille kirjoittajille.⁹⁶ Crivellin *De vita rebusque gestis Francisci Sfortiaen* kahdesta ensimmäisestä kirjasta Ianziti erottaa erityisesti kaksi piirrettä, jotka olivat kanslian antamien ohjeiden ja materiaalin tuottamia: Francescon ja tämän isän Muzio Sforzan hyveen, enemmän kuin suotuisan onnettaren, mahdollistama menestyminen, sekä toisaalta Sforzan suvun varsin vaatimattoman alkuperän siirtäminen taustalle.⁹⁷

Filareten *Trattaton* yksi merkittävimmistä käännekohdista on kultaisen kirjan löytyminen 14. kirjassa.⁹⁸ Kultainen kirja oli muinaisen kuninkaan jälkeensä jättämä kirja, joka löytyy Plusiapoliksien satamakaupungin rakennustöiden yhteydessä. Siitä tulee Filareten ja ruhtinaan sekä tämän pojan rakentamista ja lainsäätämistä ohjaava käsikirja. Kultainen kirja alkaa kuitenkin sen kirjoittaneen kuningas Zogalian lyhyellä sukutarinalla, jossa hän käy läpi nimeämättömän isänsä sekä isoisänsä Locuimon saavutukset.⁹⁹ Se sisältää myös ennustuksen, jonka mukaan ”kukaan ei pysty koskemaan tähän aarteeseen ennen kuin saapuu mies, joka tulee pienestä ruhtinaskunnasta ja hyveidensä ansiosta voittaa itselleen suuren kuningaskunnan”.¹⁰⁰

Zogalia kertoo isänsä perineen sotajoukot tapaturmaisesti kuolleelta omalta isältään ja vakuuttaneen joukot pysymään itselleen uskollisina. Ensimmäinen sotatapahtuma, johon Zogalian isä ryhtyi, oli vihollisen nimeltä Ciobra (Braccio) voittaminen taistelussa. Tämän jälkeen tämä astui suuren ruhtinaan Polifiammian (Filippo Maria Visconti) palvelukseen. Polifiammia antoi sotapäällikölleen tyttärensä vaimoksi, mutta jätti tämän perinnöttömäksi kateellisten kielten juonittelemana. Zogalian isä joutui sotilaallisesti ahtaalle, mutta lopulta pitkän piirityksen jälkeen kaupunki antautui hänelle ja tilanne rauhoittui, kun hän vielä löi toiset kateelliset ylimykset. Tuotuaan rauhan valtakuntaan, hän ryhtyi mahtavaksi rakentajaksi.

96 Ianziti 1988, erityisesti 61–66, 87–102.

97 Ianziti 1988, 104–126. Valitettavasti minulla ei ole saatavilla Crivellin *De vita* tai Giovanni Simonettan *De rebus gestis Francisci Sfortiae commentarii* -teosta, joten joudun pohjaamaan analyysini Ianzitilta saamiini tietoihin.

98 Spencer 1965, 179.

99 Zogalia, eli Galeazzo (Maria) Sforza ja Locuimo, eli Muzio ovat esimerkkejä kultaisessa kirjassa esiintyvistä muinaisista nimistä, joita Filarete käyttää. Kultaisessa kirjassa mainitun arkkitehdin nimi on Onitoan Nolivera. Melko kömpelöillä nimimuutoksilla Filarete saattoi varmistaa, etteivät antiikkisten auktoriteettien todellisen maailman vastineet jääneet epäselviksi.

100 *Trattato*, fol. 103r–103v: ”*mai nessuno debba potere toccare questo tesoro per infino che non verrà uno, il quale dee venire di piccolo principio e per sua virtù acquisterà una signoria non piccola*”. Viittaus Francesco Sforzaan, joka nousi pienestä ruhtinaskunnastaan Milanon herttuaksi, on selkeä; Spencer 1965, 181.

Kuvatessaan joitakin rakennuksia, joita Zogalian isä Plusiapoliin kaupunkiin rakensi, kertoo Zogalia vielä myös Locuimon tarinan. Hän korostaa, että Locuimo oli suvun perustaja (*il principio di nostra casa*). Locuimo oli pakotettu lähtemään kotoaan ja ryhtymään sotilaaksi. Myöhemmin unessa hänelle ilmestyi Mars, joka käski hänen mennä Acicin kuningaskuntaan. Acicissa Locuimo kärsi monista vaivoista ja vastoinkäymisistä, mutta saavutti lopulta suuren arvon (*risulse a dignità*) ja nousi kuningaskunnan hallitsijaksi.¹⁰¹

Filarete ei lyhyessä Sforza-historiassaan siten epäröi korostaa, että Muzio Sforza oli käytännössä sukunsa perustaja ja ensimmäinen mahtimies. Crivelli oli vielä todennut Muzion olleen rikkaasta ja maineikkaasta perheestä syntyisin, mutta Filarete ei mainitse tämän syntyperästä mitään.¹⁰² Sen sijaan hän korostaa Muzion nousua valtaan omilla kyvyillään ja tapaa rauhoittaa levoton kuningaskunta. Yhtäläisyys Crivellin kuvaukseen on silmiinpistävä.¹⁰³ Samalla tavoin Filarete korostaa Francesco Sforzan hyvettä tämän menestyksen takeena. Hänen miehensä ottavat hänet johtajakseen ja hän lyö vihollisensa taisteluissa. Erityisesti Filarete tuo esiin Braccio da Montonesta saatua voittoa.¹⁰⁴

Mielenkiintoista, tosin tuskin minkäänlaisena todisteena pidettävää, on huomata, että tarinassaan Filarete ei itse tulkitse kreikankielistä kultaista kirjaa, vaan heillä on kääntäjä.¹⁰⁵ Kääntäjä on ”runoilija, hyvin kreikkaa ja latinaa oppinut”,¹⁰⁶ ja myöhemmin tämän nimeksi Filarete kertoo Iscofrance Notilento (Francesco da Tolentino, eli Filelfo). Tämä Filelfon rooli tiedon välittäjänä lienee kuitenkin parempi tulkita yleiseksi Filareten kunnianosoitukseksi ystävälleen kreikkalaisen kulttuurin välittäjänä kuin kirjaimellisena Sforzan historian kertojana.

Joka tapauksessa Filareten lyhyt Sforza-suvun historia noudattelee yleislinjoja, jotka kanslia oli Simonettojen johdolla vetänyt. Historiaosuus on liian lyhyt, jotta siitä voisi tehdä aukottomia johtopäätöksiä, mutta jo sen olemassaolo viittaisi jonkinlaiseen tietoisuuteen Sforzan kanslian pyrkimyksistä luoda tietynlaista kuvaa herttuasta ja

101 *Trattato*, fol. 103r–105v.

102 Ianziti 1988, 109–110: Vielä Sforzan vallan alkuvuosina oli korostettu keksittyä tarinaa, että Sforzat olivat tanskalaista kuningassukua. Tämä versio jäi historiaprojektissa sivuun ilmeisen absurdina väitteenä.

103 Ianziti 1988, 113: ”Muzio is presented as having almost single-handedly brought an end to the disorder and chaos of Italian affairs in the late Trecento and early Quattrocento.”

104 Ianziti 1988, 122–126: Kondottieeri Braccion jälkeläisten ympärille muodostui vahvin Milanon sisäinen Sforzien vastainen oppositio, ja tämän uskottavuuden nakertaminen kuului kansliapropagandan tärkeisiin tehtäviin.

105 *Trattato*, fol. 101v, 103r.

106 *Trattato*, fol. 103r: ”*il suo poeta valentissimo in greco e in latino*”.

erityisesti tämän isästä. Crivellin *De vita* ei itsessään päätynyt missään vaiheessa laajaan kiertoon,¹⁰⁷ joten jos Filarete on käyttänyt sitä lähteenään, hänen on täytynyt olla varsin hyvissä asemissa kansliassa päästäkseen tutustumaan teokseen. *Trattaton* Sforza-historia olisi varsin helppo kuitata perinteisenä ruhtinaan imarteluna, mutta sen muoto ja sisältö antavat ymmärtää Filareten olleen asian tiimoilta jonkinlaisessa yhteydessä kansliaan ja sen propagandakoneistoon.

Filareten henkilökohtaiset suhteet Simonettoihin sekä erityisesti Filelfoon vaikuttaisivat tukevan käsitystä, että hän oli vähintään melko hyvin asemoitunut Sforzan valtavassa hovissa, vaikka oli myös toistuvasti tyytymätön kohteluunsa. Seuraavassa luvussa liitän Filareten osaksi laajempaa humanistista liikettä. Näin ollen Filaretesta syntyy kuva miehenä, jonka kunnianhimo ei vastannut hänen asemaansa Sforzan hovin sisäpiirin liepeillä – *Trattatosta* tuli hänelle keino osoittaa ruhtinaalle poliittiset kykynsä sekä todellinen arvonsa ja keino päästä mukaan sisäpiiriin.

Albertin ja Filareten välisistä henkilökohtaisista suhteista on melko vähän näyttöä. Filarete oli kuitenkin luonnollisesti hyvin perillä *De re aedificatoriasta*, ja hän tekee sen myös tutkielmassaan selväksi lukuisilla suorilla viittauksillaan Albertiin. Kertaalleen hän viittaa Albertiin ilmaisulla ”minun Battista Albertini”¹⁰⁸, minkä Spencer on tulkinnut viittaavan heidän väliseen henkilökohtaisiin tai jopa ystävällisiin väleihin.¹⁰⁹ Mielestäni tälle sanamuodolle ei kuitenkaan pidä antaa liikaa painoarvoa, vaan se lienee enemmän pelkkä yksinkertainen retorinen keino.

Filarete on kuitenkin pitänyt Albertia varsin korkeassa arvossa myös arkkitehtuurin alan ulkopuolella. *Trattaton* 22.–24. kirjoissa Filarete käsittelee piirtämistä ja maalaustaidon perusteita nojautuen vahvasti Albertin tutkielmiin *Della pittura* sekä *Elementi di pittura*.¹¹⁰ Filareten Albertiin osoittama erityinen kiinnostus ilmenee myös siinä, että hän on ilmeisesti ainoa henkilö, joka on jo 1400-luvulla teksteissään suoraan viitannut italiankieliseen *Della pitturaa*n, jonka levikki ennen 1500-lukua oli varsin vaatimatonta.¹¹¹ Toisaalta Alberti osoitti myös varsin luonnollisesti henkilökohtaista kiinnostusta Pietarinkirkon oviin, jotka Filarete oli valmistanut; hän muun muassa mainitsee ovet *De re aedificatoriassa*.¹¹²

107 Ianziti 1988, n100, 127.

108 *Trattato*, fol. 173v: ”el mio Battista Alberti”.

109 Spencer 1965, 296.

110 Spencer 1965, 296. Filarete käytti italiankielisen *Della pitturan* lisäksi myös tutkielman latinankielistä versiota, *De picturaa*; Spencer 1965, 313.

111 Hope & McGrath 1996, 165.

112 *De re aed.* 2.6: ”Nos Romae ad Petri basilicam vidimus, cum ab Eugenio pontifice maximo valvae restituerentur.” Grafton tulkitsee tämän siten, että Alberti oli todennäköisesti henkilökohtaisesti

Vaikka Alberti oli poissa Roomasta suurimman osan ajasta, jolloin Filarete työskenteli ovien parissa, asuivat he kaupungissa 1440-luvun aikana myös yhtäaikaisesti. On uskottavaa, että yhteiset kiinnostuksenkohteet ovat saattaneet heidät vähintään satunnaiseen keskinäiseen kontaktiin. Saatavilla olevat lähteet eivät kuitenkaan riitä muodostamaan riittävän luotettavaa kuvaa heidän henkilökohtaisista väleistään. Filareten Albertilta *Trattatoon* saamat vaikutteet tulee hakea lähinnä tämän kirjallisesta tuotannosta.

paikalla, kun ovet laitettiin paikoilleen. Se on helppo uskoa huomioon ottaen Albertin alituisen kiinnostuksen ympäristöönsä ja sen ilmiöihin; Grafton 2000, 267.

3. Humanismi ja arkkitehtuuri

Tässä luvussa tutkin Albertia ja Filaretea osana 1400-luvun humanistista liikettä. Tarkastelen humanismia kielellisenä liikkeenä, jonka edustajat korostivat hyvän, antiikista periytyvän latinan kielen ja retoriikan merkitystä sekä sen yhteyttä hyveen (lat. *virtus*, ital. *virtù*) kultivointiin. Vuosisadan puolivälin poliittisessa ajattelussa huomio oli poliittisen vallan muodon sijaan valtaapitävien sitoutumisessa tähän hyveeseen. Albertin ja erityisesti Filareten asennetta tähän liikkeeseen ei ole tutkimuksessa tähän asti riittävästi huomioitu. Kun osoitetaan arkkitehti-kirjoittajien sitoutuminen humanismiin, tulevat myös heidän tutkielmiensa poliittiset piirteet paremmin ymmärrettäviksi.

Humanismi paluuna antiikkiin

Humanismi terminä perustuu vasta 1500-luvulla yleistyneeseen ilmaisuun *humanista*, joka tarkoitti klassisia humanistisia aineita (*studia humanitatis*) opettavaa tai opiskeluvaa henkilöä. Tämän sanan taustalla puolestaan oli italialaisen yliopistoslangin termi *umanista*, jolla tarkoitettiin alan professoria. Paul Oskar Kristeller kuitenkin korostaa, että humanismi ja humanistit sen harjoittajina ovat vakiintuneita termejä nykytutkimuksessa kuvaamaan tätä myöhäiskeskiajalta lähtenyttä liikettä, eikä sen käyttäminen ole ongelmallista, kunhan renessanssiajan humanismi osataan erottaa merkitykseltään hyvin erilaisesta 1800–1900-luvuilla kehittyneestä modernista humanismista.¹¹³

Modernille humanismin historian tutkimukselle lähtökohtana ja pitkäaikaisena auktoriteettina toimi Jacob Burckhardt, jonka suuri sankari Alberti oli. Burckhardtin näkemystä humanismista ja renessanssista määritti ennen kaikkea ajatus aikakauden individualismista ja irtautumisesta perinteisistä yhteisöllisistä siteistä.¹¹⁴ Tänä päivänä humanismia lähestytään yhä ennen kaikkea 1900-luvun puolivälissä kirjoittaneiden Hans Baronin, Paul Oskar Kristellerin ja Eugenio Garinin näkemysten pohjalta.¹¹⁵ Baron otti Burckhardtin käsityksen renessanssista tietoiseksi lähtökohdaksi¹¹⁶ ja

113 Kristeller 1979, 21–23.

114 Hankins 1995, 310.

115 Ks. esim. Baker 2015, 6–10.

116 Hankins 1995, 310.

tutkimuksessaan pyrki osoittamaan 1400-luvun (firenzeläisen) humanismin muotoutuneen kansleri Leonardo Brunin johdolla erityiseksi kansalaishumanismiksi (saks. *Bürgerhumanismus*). Vaikka Baronin merkittävin teos *The Crisis of the Early Italian Renaissance* syntyi vasta toisen maailmansodan jälkeen, hän käytti ensimmäisen kerran tätä termiä jo vuonna 1928.¹¹⁷ Englanniksi se kääntyi muotoon *civic humanism*. Olen päätenyt tässä tutkielmassa kääntämään termin suomeen, sillä mielestäni ilmaisu *kansalaishumanismi* on paitsi melko suora käännös, myös varsin toimiva ja alkuperäistermin idean tavoitettava ilmaisu. Tämän kansalaishumanismin varhaiset edustajat korostivat Firenzen tasavaltalaisen järjestelmän erinomaisuutta verrattuna tyrannimaisesti hallittuun Milanoon.¹¹⁸ Baronin ajatukset, joissa osoitettiin politiikan ja kulttuurin vahva yhteys, osoittautuivat huomattavan vaikutusvaltaisiksi Yhdysvalloissa.¹¹⁹ Sitten Baronin poliittisesti latautuneet ja monin tavoin virheellisiin kronologioihin perustuneet ajatukset on tutkimuksessa pääsääntöisesti hylätty.¹²⁰

Samoihin aikoihin Baronin kanssa päätyivät saksalaistaustainen Paul Oskar Kristeller sekä italialainen Eugenio Garin omiin lopputuloksiinsa humanismin luonteesta. Kristeller tulkitsi humanismin osaksi keskiajalta lähtenyttä jatkumoa, jossa humanistit määritellään ennen kaikkea klassisen retoriikan asiantuntijoina ja käyttäjinä, mitä tuki uusi koulutusohjelma, *studia humanitatis*. Ohjelman ytimessä oli latinan kieliopin ja retoriikan ohella runouden, historian sekä moraalifilosofian opiskelu, eli se oli läheisessä yhteydessä perinteiseen käsitykseen vapaista taiteista.¹²¹ Garin puolestaan lähestyi humanismia ennemmin filosofisena liikkeenä. Kristellerin ja Garinin lähestymistavat asettivat läpi 1900-luvun jatkuneet melko tiukat jakolinjat angloamerikkalaisen maailman suosiman kristellerilaisen näkemyksen, joka korostaa humanismin keskiajalta periytyvää toiminnallista puolta, ja italialaisen garinilaisen tutkimuksen näkemyksen, jossa huomio keskittyy humanismin uuteen ideologiseen puoleen verrattuna aiempaan keskiaikaiseen ajatteluun, välille.¹²²

Viime vuosikymmeninä Kristellerin tutkimusten pohjalta on rakennettu tarkempaa kuvaa humanistien toiminnasta ja itseymmärryksestä. Ronald G. Witt on

117 Hankins 1995, 312.

118 Baron 1955.

119 Celenza 2004, 37–38.

120 Baronin teesistä ja sen kohtaamasta kritiikistä, ks. Hankins 1995.

121 Kristeller 1979, erit. 85–105, 242–259.

122 Baker 2015, 9. Filosofisemman näkemyksen Kristellerin ja Garin ajattelun eroista tarjoaa Christopher S. Celenza, joka korostaa Kristelleria ”synkronisena” ja Garinia ”diakronisena” ajattelijana; Celenza 2004, 16–57.

esittänyt oman tulkintansa humanismin synnystä ja luonteesta antaen suuremman painoarvon varhaisten humanistien keskittymiselle klassisen latinan kielioppiin ja tyyliin, mikä edelsi cicerolaisen retoriikan saamaa huomiota 1400-luvun vaihteesta eteenpäin.¹²³ Brian Jeffrey Maxson asettaa Wittin tulkinnan jopa yhdeksi 1900-luvun neljästä keskeisestä tulkinnasta humanismista Kristellerin, Baronin ja Garinin vastaavien rinnalle.¹²⁴ Patrick Bakerin tuore tutkimus pyrkii lähestymään humanisteja ennen kaikkea heidän itseymmärryksensä kautta ja siten täydentämään Garinin ja Kristellerin metodien tutkimukseen jättämiä aukkoja.¹²⁵ Vaikka Bakerin tutkimuksen suurena ongelmana on hänen pyrkimys yleistää vain kuuden humanistin muodostaman näytteen pohjalta koko liikettä käsitteleviä lainalaisuuksia, hän tarjoaa toimivan lähtökohdan. Baker tulkitsee humanistien ymmärtäneen identiteettinsä ennen kaikkea antiikkiin pohjautuvan retoriikkansa kautta. Samoin Hanna H. Gray päätyi jo 1960-luvulla vaikutusvaltaisessa artikkelissaan huomaamaan hyveeseen suuntaavan retoriikan humanisteja yhdistävänä tekijänä, minkä nojalla he myös tekivät aktiivisesti eron keskiaikaisiin traditioihin.¹²⁶ Charles Trinkaus tuli samaan tulokseen humanistisesta itseymmärryksestä: keskittyen yhteen 1400-luvun vähemmän tunnettuun humanistiin, Bartolommeo della Fonteen, myös Trinkaus erotti humanistien korostavan vapaiden taiteiden opiskelun merkitystä yhteiskunnallisen hyödyn kannalta.¹²⁷

Lauro Martines kytkee omassa tutkimuksessaan humanistien puhetaidon ja heidän sekä saamansa että tarjoamansa koulutuksen uudeksi johtavan luokan ohjelmaksi.¹²⁸ Martines osoittaa vakuuttavasti, kuinka humanistinen ohjelma vaati alustakseen etuoikeutetun eliitin johtaman yhteiskunnan, ja tästä seuraten retoriikan asiantuntijoina humanistit liittoutuivat valtaapitävien kanssa, olivat nämä sitten oligarkkeja tai yksinvaltiaita. Myös esimerkiksi James Hankins on myöhemmistä tutkijoista seurannut tätä näkemystä, jossa korostuu humanistien poliittinen pragmaattisuus ja ideologiattomuus.¹²⁹

123 Witt 2000.

124 Maxson 2014, 2.

125 Baker 2015, 1–35.

126 Gray 1963.

127 Trinkaus 1983, 52–87.

128 Martines 1988, erit. 191–276.

129 Hankins 1996.

Humanistinen poliittinen ajattelu

Hans Baronille humanismi oli ennen kaikkea poliittinen liike, kun hän yhdisti sen erottamattomaksi osaksi Firenzen tasavaltalaista eetosta 1400-luvun vaihteessa. Kuten todettua, Baronin teesi on nykyisin jo suurimmalta osin kumottu, mutta kansalaishumanismin ajatus on pysynyt tutkimuksessa vahvana hänen jälkeensäkin. Quentin Skinner kritisoi Baronia tämän taipumuksesta korostaa voimakasta poliittisen ajattelun muutosta 1400-luvun vaihteessa ja uutta republikaanista vapautta hellivää eetosta. Silti Skinner pitää vuonna 1978 julkaistussa teoksessaan *The Foundations of Modern Political Thought* kiinni ajatuksesta jonkinlaisesta tunnistettavasta humanistisesta poliittisesta ajattelusta, jonka perusteet hän vain vie Kristellerin hengessä kauemmas aina 1100–1200-luvuille.¹³⁰ Skinner myös käsittelee humanismia varsin kapeasti käsittäessään humanistisen poliittisen ajattelun kytkeytyvän lähinnä Firenzen kohtaloon. Skinner tarjoaa silti hyvän lähtökohdan 1400-luvun kirjoittajien tarkasteluun esittäessään yleistyksiä vuosisadan aikana poliittisissa kirjoituksissa muuttuvista painotuksista, jotka johtuivat ennen kaikkea Firenzen poliittisen tilanteen muutoksista. 1400-luvun ensimmäisen puoliskon humanistista ajattelua leimaavat Skinnerin mukaan kysymykset ideaalista republikaanisesta vapaudesta ja sen säilyttämisestä. Keskiöön nousevat kysymykset kansalaisarmeijasta takeena tyranniaa vastaan vaihtoehtona yleistyneille palkka-armeijoille, vapaudesta siinä mielessä, että yhteisö on vapaa ulkoiselta väliintulolta ja toisaalta kansalaisilla on vapaus osallistua aktiivisesti yhteisön toimintaan, sekä yksilön hyveen ja kykyjen kultivoinnista.¹³¹ Tälle ajattelulle Skinner asettaa kontrastiksi 1400-luvun jälkimmäisen puolen, jolloin myös Firenze siirtyi yhä vahvemmin Medicien yksinvaltaiseen hallintaan. Poliittisessa ajattelussa tämä muutos näkyi Skinnerin mukaan jälleen humanistien vaihtuvassa kysymyksenasettelussa: huomio siirtyi aktiivisen kansalaisen elämästä (*vita activa*) poliittisesta elämästä vetäytymiseen (*vita contemplativa*), ja kirjoittajat keskittyivät enemmän hovielämään, joka pyöri itsevaltaisen ruhtinaan eikä aktiivisen kansalaisen ympärillä. Keskiössä oli nyt hyveellinen, kouluttautunut ruhtinas, joka turvaa rauhan ja vakauden yhteisössä tarvittaessa vapauden kustannuksellakin.¹³²

Skinnerin perusjaottelut antavat työkaluja analysoida Albertin ja Filaretin tutkielmien poliittisia näkökulmia. Tämä ei kuitenkaan riitä, sillä Kristellerin, Grayn ja

130 Skinner 1978.

131 Skinner 1978, 73–84.

132 Skinner 1978, 113–128.

Martinesin esille tuoma retorinen puoli korostaa humanismin poliittista ideologiattomuutta. Vaikka Skinner kritisoi Baronin käsitystä humanismin synnystä, hän pitää hyvin pitkälti kiinni tämän terminologiasta (vaikka puhuukin kansalaishumanismista lainausmerkeissä). James Hankins tiivistää ongelman korostaessaan kansalaishumanismin koko merkityksen muuttumista, kun se ei ole enää erottamaton osa republikanismia.¹³³ Ronald G. Witt puolestaan käyttää omassa tutkimuksessaan termiä ”*signorial*” *civic humanism*.¹³⁴ Wittin ja Hankinsin ratkaisu on yksinkertainen, mutta toimiva. Sisältöään osuvasti kuvaavasta kansalaishumanismin termistä ei tarvitse luopua, kun se käsitetään ennen kaikkea vastavoimana maailmasta vetäytyvälle, filosofisemmin orientoituneelle humanismille. Näin se voidaan irrottaa Baronin ja Skinnerin esittämästä yhteydestä firenzeläiseen republikaaniseen ideologiseen kontekstiin. Tämä versio kansalaishumanismista korostaa yhä hyvettä, retoriikkaa, aktiivista elämää sekä antiikin tarjoamaa mallia näihin, mutta ilman liian dominoivaa ajatusta humanistien ideologisuudesta.¹³⁵

Modernissa historiantutkimuksessa firenzeläistä kansalaishumanismia verrataan useimmin 1400-luvun aikana kehittyneeseen roomalaiseen humanismiin. Rooman humanistinen liike liittyi kiinteästi paavilliseen hoviin ja sen hallintokoneiston kuurian toimintaan, minkä vuoksi tutkimuksessa puhutaan yksinkertaisesti kuurian humanismista.¹³⁶ Roomassa humanismin uskonnollinen puoli sai ymmärrettävästi suuremman roolin erityisesti 1400-luvun jälkimmäisellä puoliskolla, mikä vaati myös humanisteilta erilaista sopeutumiskykyä kuin Firenzessä. Toinen merkittävä ero syntyi, kun kuurian humanismin tuli vastata klerikalistisen ruhtinashovin herättämiin kysymyksiin ja tarpeisiin. Samalla se erosi myös muista italialaisista sekulaareista ruhtinashoveista.¹³⁷ Kuuriassa syntyi varsin omalaatuinen humanistinen piiri, jossa korostui hovielämän sosiaalinen elämä ja myös keinot selvittää kuurian sisäisessä valtataistelussa.¹³⁸ Toisaalta ajan suuri nimi Roomassa oli Poggio Bracciolini, jonka yhteydet Firenzeen pysyivät tiiviinä koko hänen uransa ajan,¹³⁹ ja samoin myös Leon

133 Hankins 1995, 327: ”The second reason why the new picture of Bruni matters is because it means that the whole category of ‘civic humanism’ needs to be re-thought—either discarded entirely or redefined so as to strip it of its exclusive links with republicanism.”

134 Witt 2000, 386–387: ”It offered princes an ideal of public service fortified by ancient pagan and Christian precedent but detached from the republican context in which Ciceronianism had originated.”

135 Hankins 1995, 327–330.

136 D’Amico, 1983, xvi. Kuten termin *civic humanism* kanssa, olen päätenyt kääntämään jäykän englanninkielisen termin *curial humanism* suomenkieliseksi.

137 D’Amico 1983, xiii–xviii, 3–4.

138 McCahill 2013, 78–80; Grafton 2000, 50–51.

139 D’Amico 1983, 67

Battista Alberti oli yksi näkyvimmistä humanistikirjoittajista. Yhteydet Rooman ja Firenzen välillä olivat siten eroavaisuuksista huolimatta koko ajan olemassa ja ajoittain hyvin läheiset, eikä näin ollen liian terävää erottelua eri ”humanismien” välille kannata tehdä.

Jos humanistit nähdään ennen kaikkea retoriikan ammattilaisina, inhorealistisesti ajateltuna tuskin muuna kuin ruhtinaiden palkkaamina propagandisteina, heidän teksteissään esittelemä poliittinen ajattelu kietoutuu väistämättä erottamattomasti yhteen heidän edustamansa yhteiskunnan kanssa. Oligarkkis-tasavaltalaisen Firenzen virkamiehet puolustivat tasavaltalaista vapautta ja pyrkivät säilyttämään sen, ruhtinashovissa kirjoittaneet humanistit toivat puolestaan esiin yksinvallan erinomaisuutta.¹⁴⁰ Kuitenkin, mitä Kristeller ja Gray seuraajineen korostavat, humanisteja yhdisti ennen kaikkea usko antiikin malliin retoriikassa ja koulutuksessa – heitä yhdisti pyrkimys luoda yhteiskunta, joka edistää yksilön mahdollisuutta kehittää itseään ja hyvettään. Tämän ei tarvitse tarkoittaa, ettei yksittäisillä ajattelijoilta voinut olla myös poliittisia tavoitteita ja näkemyksiä. Luonnollisesti useimmiten asianlaita oli näin, mutta poliittinen ideologisuus ei ole se tekijä, joka määrittelee, voidaanko henkilöstä puhua humanistina.

Humanistien henkilökohtaiset poliittiset mielipiteet ja näkemykset hyvästä hallintomuodosta olivat silti olennaisia, vaikka koko liikkeelle sellaisia ei voitaisikaan määritellä. Humanistit olivat monella tapaa keskiaikaisten retoriikan opettajien seuraajia ja pitivät itseään oikeutettuna korkeisiin yhteiskunnallisiin asemiin. Näin ollen he eivät epäröineet opastaa myös valtaapitäviä hyveelliseen ja oikeudenmukaiseen, mutta myös ennen kaikkea käytännölliseen, hallintoon.¹⁴¹ Vaikka ruhtinasta opastamaan pyrkivän humanistin täytyi mukautua tämän toiveisiin, saattoi hän kuitenkin myös toivoa pystyvänsä ajamaan omaa poliittista ja humanistista agendaansa järjestelmän sisällä, kuten missä tahansa organisaatiossa, jossa johtaja tarvitsee apua kunnianhimoisilta assistenteiltaan.

140 Ks. esim. Hankins 1995, 328–329.

141 Martines 1988, 192.

Alberti ja retorinen arkkitehtuuri

Modernissa tutkimuksessa on Albertin ja Filareten tutkielmia melko vähän, jos lainkaan, tulkittu humanismin retorisen ideaalin näkökulmasta.¹⁴² Kuitenkin molemmat kirjoittajat selvästi käsittelivät arkkitehtuuria retoriikan kautta. Kun *De re aedificatoria* ja *Trattato* ovat lähtökohtaisesti reetoreiden kirjoittamia oppaita, saavat ne huomattavan erilaisen roolin verrattuna niiden perinteisempään tulkintaan. Kun Alberti ja Filarete ymmärretään ennen kaikkea henkilöinä, jotka pyrkivät valjastamaan retoriset kykynsä, niin kirjalliset kuin arkkitehtoniset, hallitsijan palvelukseen, asettuvat myös heidän tutkielmansa ymmärrettävämmiin osaksi heidän uraansa ja tavoitteitaan.

Leon Battista Alberti on useimmiten hyväksytty yhdeksi humanismin suurista nimistä, Burckhardtista lähtien. Esimerkiksi Skinner sijoittaa Albertin melko lailla varauksetta firenzelaisten kansalaishumanistien joukkoon. Hänelle Alberti on tämän suuntauksen toisen polven valovoimaisimpia tähtiä Matteo Palmierin ja Lorenzo Vallan kaltaisten ajattelijoiden kanssa.¹⁴³ Samalla tavoin hänet lokeroi esimerkiksi Joan Gadol.¹⁴⁴ Alberti kuitenkin on aiheuttanut, ja aiheuttaa, jonkin verran vaikeuksia humanistien määrittelijöille harvinaisen laaja-alaisen kiinnostuksensa vuoksi; erityisesti hänen omistautumisensa perinteisille käsitöille, maalaus- ja veistotaiteelle sekä arkkitehtuurille, jossain määrin etäännyttivät häntä akateemisesti orientoituneista humanisteista.¹⁴⁵

Albertin erittäin laaja ja monipuolinen kirjallinen tuotanto vaikeuttaa tutkijoiden yrityksiä määritellä hänen asemaansa humanistisessa kentässä. Skinner on asettanut hänet kansalaishumanistien joukkoon ennen kaikkea tämän 1430-luvun alussa aloittamansa perheasioiden hoitoon keskittyvän teoksen *Della Famiglian*¹⁴⁶ sisällön puolesta jättäen enemmän tai vähemmän huomioimatta Albertin myöhäisempien kirjoitusten muuttuneita poliittisia sävyjä. Skinnerin huomiot *Della Famigliaan* liittyen ovat osuvia, mutta hän ei riittävästi huomioi Albertin tilanteen muuttumista *Della Famiglian* kolmen ensimmäisen kirjan ja *De re aedificatorian* kirjoittamisen välissä. Albertin ura muistutti varsinkin alkuvaiheissaan monin tavoin useiden muiden

142 Joissakin tutkimuksissa Albertin ja/tai Filareten retorinen puoli on myös huomioitu osana heidän arkkitehtonista teoriaa, mutta tutkimusta, joka huomioisi nämä molemmat tutkielmat kokonaisvaltaisena osana tätä humanistista retorista perinettä, en ole löytänyt. Ks. Onians 1988, 147–170; Usvamaa-Routila 1998; van Eck 1998.

143 Skinner 1978, 69, 72.

144 Gadol 1969, 7: ”Today Alberti is rightly regarded as a representative of the 'civic humanism' of Florence.”

145 Baker 2015, 31–32.

146 Grafton 2000, 154–155.

menestyneiden firenzelaisten kansalaishumanistien uraa. Kuten kuitenkin edellisessä luvussa nähtiin, lähestyttäessä vuosisadan puoliväliä hän otti selvästi eroa Firenzeen. Kun suuri osa humanismia käsitelleistä tutkijoista sijoittaa Albertin osaksi firenzelaistä humanismipiiriä, hänen kirjoitustensa tulkinta helposti politisoituu liiallisesti – tulkittaessa Alberti vahvasti firenzelaiseen republikanismiin sitoutuneena kirjoittajana hämärtyvät hänen *De re aedificatorian* tavoitteensa.

On myös poikkeuksia. Esimerkiksi Elizabeth McCahill korostaa, että huolimatta nykytutkimuksen keskittymisestä Albertin firenzelaiseen humanismiin, oli hänellä roolinsa myös paavillisessa hovissa, erityisesti vuosina 1430–1437, mutta vielä koko 1440-luvun hän piti yllä suhteita paavilliseen kuuriaan.¹⁴⁷ McCahillin tutkimus tosin rajoittuu Martinuksen (paavina 1417–1431) ja Eugeniuksen (paavina 1431–1447) pontifikaatteihin, minkä vuoksi hän ei juuri huomioi Albertin roolia Nikolauksen sekä Pius II:n (paavina 1458–1464) paavillisissa rakennusprojekteissa. Alberti oli siten aktiivisesti mukana Rooman paavillisessa toiminnassa neljällä eri vuosikymmenellä.

Tutkimuksessa on yhä varsin vahvasti esillä tulkinta, jossa Alberti yhdistetään kokonaisvaltaisesti teoreettiseen baronilaiseen republikaaniseen kansalaishumanismiin.¹⁴⁸ Albertin sitoutuminen humanismin retoriseen puoleen on kuitenkin *De re aedificatorian*, hänen tärkeimmän 1450-luvulla kirjoittamansa teoksen, hallitsevimpiä puolia. Sen sijaan hän välttää ottamasta lopullista kantaa siihen, kenen tulisi kaupunkia hallita. Ilmeisimmillään Albertin retorinen humanismi näkyy hänen valitessaan *De re aedificatorian* kirjoituskieleksi latinan. Hän myös korostaa varsin selvästi tuntevansa vastuunsa hyvän latinan kultivoinnista: ”Ja, jollen erehdy, kirjoittamamme on kieltämättä latinaa ja riittävän ymmärrettävää.”; erityisesti kun Vitruviuksen *De architecturan* kieli ei hänestä kovin kehuttavaa ole: ”Mutta sen sijaan hänen kirjoittamansa teksti itsessään osoittaa, ettei hän kirjoittanut latinaa eikä kreikkaa, joten hänen olisi ollut sama olla kirjoittamatta lainkaan, kuin kirjoittaa tekstiä, jota emme ymmärrä.”¹⁴⁹ Albertin *De re aedificatorian* esikuvana on perinteisesti pidetty Vitruviusta, mutta erityisesti John Onians on nostanut esille hänen käyttäneen lähteenään ennen kaikkea Ciceroa ja tämän teosta *De officiis* – samoin ovat teoriat, joissa Albertin tutkielman rakenteellisena esikuvana ovat olleet retoriset tutkielmat,

147 McCahill 2013, 14–15. Toisaalta Grafton huomauttaa, että Albertin velvollisuudet kuuriassa useimmiten estivät vielä 1450-luvulla pidemmät poissaolot Roomasta; Grafton 2000, 322.

148 Ks. esim. Tafuri 2006 23–58 ja Smith & O'Connor 2006, 191–239

149 *De re aed.* 6.1: ”*Et, ni fallor, quae scripsimus, ita scripsimus, ut esse Latina non neget et satis intelligentur.*”; ”*[R]es autem ipsa in sese porrigenda neque Latinum neque Graecum fuisse testetur, ut par sit non scripsisse hunc nobis, qui ita scripserit, ut non intelligamus.*”

saaneet kannattajia.¹⁵⁰ Alberti asettautuu näkyvästi Ciceron hyvän latinan ja retoriikan puolelle. Samoin hän omaksuu suurimmalta osin antiikin (roomalais-latinalaisen) sanaston, mistä tunnetuin esimerkki on hänen tapansa puhua temppeleistä (*templum*) silloinkin kun hän ilmiselvästi puhuu kristillisistä kirkoista (useimmiten *ecclesia*; Filarete käyttää kansankielessään rutiininomaisesti termiä *chiesa*). Tosin joissakin kohdissa hän lipsuu ankaran klassistisesta kielestään. Hän seuraa Vitruviusta pitkälti teknisemmissä kysymyksissä, mutta eroaa tästä esimerkiksi nimetessään itaalisen kapiteelin (*capitulum italicum*; nykyisin tunnetaan komposiittipylväänä) pylväsjärjestelmän viimeiseksi ja parhaaksi.¹⁵¹

Ennen kaikkea Alberti on sitoutunut *studia humanitatis* -ohjelmaan ja sen edistämiseen. Hän suosii antiikkiin perustuvaa koulutusta – Albertin kuvaileman kaupungin kirjaston tärkein piirre osoittaa hänen omaksuman aseman varsin selvästi: ”Tätä ei saa sivuuttaa: kirjaston koristelu muodostuu ennen kaikkea suuresta määrästä harvinaisia kirjoja, erityisesti entisaikojen oppineilta.”¹⁵² Myös antiikista periytyvästä urheilu- ja harjoituskentästä (*palaestra*) puhuessaan hänen asenteensa tulee selväksi. Vitruviukselle *palaestra* vielä oli ennen kaikkea urheilu- ja harjoituskenttä, jonka sivuille jääneissä syvennyksissä filosofit ja reetorit saattoivat uppoutua keskusteluihinsa, mutta Alberti korostaa sen merkitystä filosofisten keskustelujen paikkana eikä edes mainitse urheilua. Sen sijaan hän pitää sitä eräänlaisena kaupungin sisällä toimivana platonilaisena akatemiana nurmikkoineen ja kukkineen, jossa kiinnostuneet voivat antautua ”jaloille opinnoille” (*studium bonum*) häiriöittä.¹⁵³ Vaikka vielä *palaestrasta* puhuessaan Alberti ei erittele, kenellä pitäisi olla mahdollisuus tähän opiskeluun, käytännössä koulutusohjelma on suunnattu ennen kaikkea eliitille. Kirjoittaessaan yksityisten henkilöiden asumuksista Alberti ohittaa köyhemmän väestön muutamalla nopealla lauseella, ja ajattelun ydin kuuluu: ”Vähävaraisten tulee, siinä määrin kuin heidän varansa mahdollistavat, pitää varakkaiden rakennusten loisteliaisuutta esimerkkinään, mutta tässä jäljittelyssä on käytettävä kohtuutta, siten ettei koskaan aseteta nautintoa velvollisuuksien edelle.”¹⁵⁴ 1400-luvun puolivälin

150 Onians 1988, 147–157. Caroline van Eck puolestaan käy artikkelissaan läpi *De re aedificatoria* rakenteen tulkitsen päälinjaukset ja päättyy itse tukemaan ajatusta, että Alberti käytti rakenteellisena esikuvanaan nimenomaan ennen kaikkea retoriikan oppaita; van Eck 1998.

151 *De re aed.* 7.6; vrt. *Vitr. De arch.* 4.1.3–4.1.12.

152 *De re aed.* 8.9: ”*Hoc non praetermittam. Bibliothecis ornamento in primis erunt libri et plurimi et rarissimi, praesertim ex docta illa vetustate collecti.*”

153 *De re aed.* 5.8; Albertin vihjaus kukkien peittämästä pihasta antaa myös ymmärtää, ettei tilaa ole tarkoitus soveltaa urheilukäyttöön. Vrt. *Vitr. De arch.* 5.11.

154 *De re aed.* 5.18: ”*Tenuiorum aedificationes, quantum ferunt facultates, ex locupletiorum lautitie sibi exempla vendicabunt, quae imitentur hac adhibita moderatione, ut emolumentum rationes posthabuisse*

köyhällä kaupunkiväestöllä ei ollut kovinkaan runsaasti tarjolla olosuhteita, joissa heidän varansa olisivat mahdollistaneet vapaiden taiteiden opiskelun.¹⁵⁵

Ennen kaikkea Alberti piti arkkitehtuuria ja retoriikkaa hyvin läheisinä aloina, ja siten hänen arkkitehtoniset periaatteensa olivat samat kuin retoriikan. Humanistit tekivät tiukan erottelun yksilöä ja yhteiskuntaa kehittävän retoriikan sekä valheellisen tai saivarteleavan sofistisuuden välille.¹⁵⁶ Kaunopuheisuus ei ollut lopullinen maali, vaikka se saattoi periaatteessa toimia itseisarvoisena tavoitteena, vaan siihen liittyi väistämättä ajatus kehittävästä puolesta, joka toi esiin totuuden ja jalosti ihmisen viisautta.

Albertin johdonmukaisia ajatuksia *De re aedificatoriassa* on arkkitehtuurin moraalialia muokkaava vaikutus. Hän omaksui Cicerolta ja kanssahumanisteiltaan *decorum*in käsitteen. Cicero käyttää sitä *De officiis* -teoksessaan ennen kaikkea moraalifilosofisena terminä,¹⁵⁷ joka kääntyy suomeen esimerkiksi sanalla ”asianmukainen”.¹⁵⁸ Se liittyy myös tiukasti retoriikkaan ja palautuu ennen kaikkea ajatukseen, että jokaiseen tilanteeseen on olemassa sopiva tyyli riippuen aiheesta, tavoitteista ja yleisöstä.¹⁵⁹ Samalla tavoin Alberti pitää ehdottomasti kiinni *decorumista* rakentamisessa, eli kuinka jokaiselle rakennukselle on oma tarkoituksenmukainen luonteensa koon, sijainnin ja koristelun suhteen.¹⁶⁰ Neljännen kirjan alussa Alberti ottaa annettuna yhteiskunnan sisällä olevan eri ryhmien eriarvoisuuden, joka perustuu ihmisten väliseen eroon: ”Mutta kuitenkin mikään ei erota enemmän ihmistä toisesta kuin tuo ominaisuus, joka eläimiltä puuttuu: järki ja vapaiden taiteiden tuntemus; halutessa voidaan lisätä hyvinvointi ja omaisuus.”¹⁶¹ Jokaiselle näin jaetulle ryhmälle kuuluu kullekin soveliaat rakennukset: ”Niinpä on näistä [rakennuksista] mainittava:

nunquam velint voluptati.”

155 Grendler 1989, 101–108: Vaikka suurin osa humanistikirjoittajista, Alberti ja Filarete mukaan lukien, kannatti myös kaikkein köyhimmille luku- kirjoitus- ja matemaattisten taitojen perusopetusta, alemman keskiluokan, eli vaatimattomampien käsitöiden ammattilaisten, kuten teurastajien ja leipureiden, tai pienkauppiainien sosiaalisesta ryhmästä tulleet pojat saivat useimmiten varsin vaatimattoman koulutuksen. Tämä koulutus tähtäsi lähinnä parantamaan heidän asemaansa oman työyhteisön sisällä, vailla tavoitetta merkittävämmästä sosiaalisesta noususta; kirkko ja sen tarjoama uramahdollisuus muodosti tässä pienen poikkeuksen. Tyttöjen koulutusmahdollisuudet olivat luonnollisesti vielä rajallisemmat.

156 Gray 1963, 498.

157 Cic. *Off.* 1.93; Cicero käyttää *decorumia* Platonin käyttämän kreikan kielen sanan *prepon* (το πρόπον) suorana vastineena; vrt. Usvamaa-Routila 1998, 175–182.

158 Cicero 2002, 140. Suom. Marja Itkonen-Kaila.

159 Gray 1963, 506. Cicero käyttää teoksessaan ensimmäisenä esimerkkinään *decorum*in käytöstä runoilijoita, joiden tulee näytelmissään antaa henkilöille heidän luonteisiinsa sopivat vuorosanat ja roolit, eli *decorum*; Cic. *Off.* 1.97–1.98.

160 Onians korostaa erityisesti pylväsjärjestelmiä *decorum*in ilmentäjinä; Onians 1988, 154–157.

161 *De re aed.* 4.1: ”*Atqui nihil est, quo magis homo quispiam differat ab homine, quam una illa in re, qua ab genere belluarum longissime abest: ratione et artium optimarum cognitione; adde, si velis, fortunae prosperitate.*”

mikä on sopivaa yleisesti, mikä harvoille tärkeimmille kansalaisille ja mikä vähäpätöisempien ihmisten suurelle joukolle.”¹⁶² Alberti palaa tähän *decorumin* vaatimukseen rakentamisessa varsin selväsanaisesti useita kertoja tutkielmansa aikana,¹⁶³ mutta on huomattava, että *decorum* ei tarkoita vain oikean sosiaalisen statuksen tunnistamista; kuten hyvässä puheessa, täytyy myös rakentamisessa aina huomioida ympäristön, tai puheen yleisön, aiheuttamat käytännölliset tarpeet. Siten Alberti huomioi kaksi erilaista vaihtoehtoa yksin hallitsevan ruhtinaan linnoituksen ja palatsin suhteen: hän käyttää termejä kuningas (*rex*) ja tyranni (*tyrannus*) erotuksena sellaisista yksinvaltiaista, jotka hallitsevat kansalaisten tahdosta tai sitä vastaan. Albertille erottelu johtuu ennen kaikkea heidän luonteistaan: johtaako monarkki yhteisöä yhteistä hyvää silmällä pitäen vai oman asemansa säilyttääkseen.¹⁶⁴ Alberti korostaa rakentamisessa ja hallitsemisessa esiintyvän *decorumin* olevan kiinteästi yhteydessä monarkin ominaisuuksiin ja tilanteeseen, siinä missä puhujan tulee myös sovittaa puhetyylinsä luonteeseensa ja tilanteeseen sopivaksi.

Kuten todettua, retoriikka ei ollut vain kaunista kieltä ja korulauseita. Humanistit asettivat sille korkean ideaalin – sen tuli yhdistyä viisauteen ja siten opastaa ja ohjata muitakin ihmisiä kohti tätä viisautta.¹⁶⁵ Aivan samoin Alberti odotti, että rakennukset rakennetaan paitsi kauniiksi, myös käytännöllisiksi ja ihmisten moraalia kasvattaviksi. Se ei tarkoittanut pelkästään sopivien ja pysyvien yhteiskuntaluokkien säilyttämistä. Rakennuksilla ja niiden ulkomuodoilla sekä funktioilla on myös viesti, jonka tulee välittyä katselijalle. Linnoitus, jollainen kuuluu sekä kuninkaan että tyrannin kaupunkiin, tulee olla ”uhkaava, rosoinen ja kova, kestävä ja voittamaton”,¹⁶⁶ kun taas temppelien tulee sijaita keskustassa, mutta tarpeeksi arvokkaasti erossa väkijoukkojen paineesta: ”Siten temppelin sijainnin tulisi olla sellainen, jossa se saa osakseen suurimman kunnioituksen ja majesteettisuuden.”¹⁶⁷ Tarkemmin hän määrittelee temppelin kauneudella olevan vaikutuksen: ”Epäilyksettä temppeli, joka miellyttää ihmeellisesti sielua ja ylläpitää siinä kiitollisuutta ja ihailua, suuresti edistää hurskautta.”¹⁶⁸ Toisaalta väärin perustein rakennetut rakennukset herättävät negatiivisia

162 *De re aed.* 4.1: ”*De his igitur nobis dicendum est: quid una universis, quid paucioribus primariis civibus, quid minorum multitudini conveniat.*”

163 Vrt. esim. *De re aed.* 2.2, 5.1, 9.1, 9.8–9.9.

164 *De re aed.* 5.1.

165 Gray 1963, 504.

166 *De re aed.* 5.4: ”*minax aspera rigidaque sit oportet pervicax invicta*”.

167 *De re aed.* 5.6: ”*Demum eo ponendum erit loco templum, quo sit summa futurum cum veneratione et maiestate.*”

168 *De re aed.* 7.3: ”*Procul dubio ad pietatis cultum plurimum interest habere templa, quae animos mirifice delectent detineantque cum gratia atque admiratione sui.*”

tuntemuksia: ”Uskon, että järkevä ihminen ei tahdo omia rakennuksiaan suunnitellessaan suuresti erottua toisista; ja varoo herättämästä kateutta korkeilla kustannuksilla ja kerskailulla.”¹⁶⁹ Albertin usko rakennusten kauneuteen ei kuitenkaan rajoitu siihen, että ne voisivat herättää näiden kaltaisia perustunteita. Väkevimmillään Alberti antaa kauniille rakennuksille vaikutuksen, joka vertautuu suurimpiin retoriikan saavutuksiin:

Tai mikä muu inhimillinen taito [kuin kauneus] voi olla rakennuksille riittävä turva ihmisen hyökkäystä vastaan? Kauneus vieläpä voi saada taisteluun valmiit viholliset hillitsemään vihansa ja jättämään ne koskemattomiksi. Rohkenen jopa sanoa: ei mikään asia turvaa teosta yhtä paljon ihmisen hyökkäystä ja vahingoittumista vastaan kuin muodon arvokkuus ja viehkeys.¹⁷⁰

Huomattavaa on, että Alberti on omaksunut uskossaan rakennusten vaikutuksesta ihmisiin paljon pythagoralaisesta musiikinteoriasta, johon myös pitkälti perustuvat hänen rakennustensa mittasuhteet.¹⁷¹

Alberti esittelee kauneuden maksiminsa pian edellä mainitun voimakkaan väitteensä jälkeen: ”Siten on kauneus tietty osien kokonaisuuden viisas sopusuhtaisuus, että mitään ei voida lisätä, poistaa tai muuttaa, etteikö sitä tehtäisi huonommaksi.”¹⁷² Tämä tiivistetty näkemys kuvastaa hänen suhtautumistaan rakentamisen lisäksi niin retoriikkaan kuin myös yhteiskunnalliseen politiikkaan. Järjestys, *concinnitas*, jossa jokaisella osalla on tehtävänsä, jota ei voida poistaa, mutta ei myöskään oikeastaan muuttaa, on ensiarvoisen tärkeää. Alberti jakoi humanistien keskuudessa tyyppillisen epäluulon massoja kohtaan,¹⁷³ mutta hän näki näillä olevan myös oma tärkeä, aktiivinen tehtävänsä yhteiskunnan sisällä. Tämä inklusiivisuus on, kuten todettua, harhauttanut monet tutkijat asettamaan Albertin republikaaniseksi ajattelijaksi.¹⁷⁴ Kuitenkin Wittin ja Hankinsin ajatuksia seuraten Alberti on huomattavasti selkeämpää asettaa kansalaisten

169 *De re aed.* 9.1: ”Credo, ne volet quidem, qui sapiat, in suis privatis aedibus parandis egregie differre ab aliis; cavebitque, nequid sumptu et ostentatione contrahat invidiae.”

170 *De re aed.* 6.2: ”Aut quid alioquin tam obfirmatum effici ulla hominum arte poterit, quod ab hominum iniuria satis munitum sit? At pulchritudo etiam ab infestis hostibus impetrabit, ut iras temperent atque inviolatam se esse patiantur; ut hoc audeam dicere: nulla re tutum aequae ab hominum iniuria atque illesum futurum opus, quam formae dignitate ac venustate.”

171 *De re aed.* 9.5; Pearson 2011, 180–187. Tosin Wittkower kiinnittää tutkimuksessaan huomionsa siihen, että Albertin arkkitehtoniset suhteet perustuvat enemmän hänen yleiseen käsitykseen luonnossa esiintyvistä harmoniasta, jota musiikki ja arkkitehtuuri vain ilmentävät varsin yhtäläisin tavoin; Wittkower 1998, 109; ks. myös Usvamaa-Routila 1998, 135–171, erit. 136–141.

172 *De re aed.* 6.2: ”[U]t sit pulchritudo quidem certa cum ratione concinnitas universarum partium in eo, cuius sint, ita ut addi aut diminui aut immutari possit nihil, quin improbabilius reddatur.”

173 Martines 1988, 214–215.

174 Ks. esim. Pearson 2011, 97–100.

aktiivisuutta korostavaksi kansalaishumanistiksi ilman Baronin edellyttämää tiukan tasavaltalaista poliittista agenda.

1450-luvun alun Albertin, eli niin sanotun ”arkkitehti-Albertin”, humanismia tutkittaessa pitää vielä huomioida hänen näkemyksensä arkkitehdin sosiaaliseen asemaan. Kuten 1430-luvulla *De picturan* ja kuvataiteen kanssa,¹⁷⁵ Albertilla oli selkeä agenda muuttaa *De re aedificatorian* myötä arkkitehdille osoitettua yhteiskunnallista asemaa. 1400-luvulla arkkitehdit kuuluivat samaan hyvin epämääräiseen keskiluokkaan esimerkiksi kultaseppien ja taidemaalarien kanssa. Näistä suurin osa pärjäsi taloudellisesti kohtuullisesti, mutta ei missään nimessä ollut rikkaita tai nauttinut laajasta koulutuksesta.¹⁷⁶ Toisaalta Alberti itse kuului lähtökohtaisesti aivan toiseen yhteiskuntaluokkaan. Martines luettelee neljä olennaisinta tekijää, jotka määrittivät henkilön sosiaalisen aseman 1400-luvun (firenzalaisessä) yhteiskunnassa: varallisuus, julkinen virka, perhetraditio ja verkostoituminen avioliiton kautta.¹⁷⁷ Albertit olivat varakas ja tunnettu kauppiassuku, ja vaikka Leon Battista oli avioliiton ulkopuolinen lapsi, hän sai nauttia sukunimen hyödyistä. 1450-luvulle tultaessa hän oli myös luonut kunnioitettavan ja vakaan uran kirkollisessa palveluksessa, mikä takasi hänelle riittävät säännölliset tulot. Kirkonmiehenä hänellä ei ollut avioliiton tuomaa verkostoa, mutta hän oli jo luonut erinomaiset suhdeverkotot ympäri Italiaa humanistien ja ruhtinashovien piirissä.

Alberti pyrkii *De re aedificatoriassa* korostamaan arkkitehtuurin olevan osa vapaita taiteita ja *studia humanitatis* -opinto-ohjelmaa. Kytkiessään arkkitehtuurin kiinteästi osaksi retoriikkaa, musiikkia ja moraalifilosofiaa Alberti tekee siitä historian ja runouden tapaisen näihin liittyvän, mutta itsenäisen taiteen.¹⁷⁸ Kun arkkitehtuuri hyväksyttäisiin osaksi vapaita taiteita, olisi siitä seuraava luonnollinen askel sen siirtyminen osaksi humanistista koulutusohjelmaa ja hallitsijoiden opiskeltavaksi. Suurimman osan tutkielmastaan Alberti siten käyttää todistaakseen, että arkkitehtuuri on vapaa taide, joka perustuu ja liittyy cicerolaiseen retoriikkaan sekä pythagoralaiseen musiikkiin ja matematiikkaan. Hän kuitenkin aloittaa ja päättää *De re aedificatorian* itse

175 Albertin ajatuksista maalaustaiteen ja retoriikan sekä humanismin yhteydestä, ks. Grafton 2000, 115–120; Baxandall 1971, 121–139.

176 Martines 1988, 244–246. Arkkitehdin ammatin määrittely itsessään ennen Albertin ja Filaretin tutkielmia on hankalaa; termiä *architetto/architector* ei juurikaan käytetty kuvaamaan rakennusten suunnittelijaa, vaan rakennuksista oli vastuussa useilla eri nimikkeillä toimineita henkilöitä kuten *capomaestro* ja *ingegnere*; ks. Kanerva 1998, 11–17. Yleisemmin arkkitehdin ammatin kehittämisestä niin konseptina kuin sosiaaliselta statukseltaan, ks. Goldthwaite 1980, 351–396.

177 Martines 1963, 62.

178 Vrt. Kristeller 1979, 244. Alberti myös itse korostaa jo prologissaan arkkitehtuurin asemaa taiteena (*ars*); *De re aed.* prol.

henkilöön, arkkitehtiin, ja tämän ominaisuuksiin. Jo prologissa hän vastaa suoraan kysymykseen, mitä hän itse tarkoittaa puhuessaan arkkitehdista:

Minä nimitän arkkitehdiksi häntä, joka varmalla sekä ihailtavalla teorialla ja menetelmällä osaa sekä selittää järjellään ja sielullaan painojen liikkeitä ja kappaleiden yhteenliittämisen, että myös suorittaa käytännössä tämän työn, mitä tahansa mitä voidaan kauniisti soveltaa oppineen ihmisen käyttöön. Pystyäkseen tähän on hänellä oltava ymmärrys ja tuntemus parhaista ja jaloimmista asioista.¹⁷⁹

Hieman myöhemmin hän lisää arkkitehdin olevan se, joka takaa yksilöille menestyksen ja turvan kaikilla elämänaloilla.¹⁸⁰ Tällainen kuvaus tekee selväksi, ettei Albertin arkkitehti voi olla muuta kuin yhteisön oppineimpia, ja nimenomaan vapaita taiteita oppinut, miehiä.¹⁸¹ Yhdeksännen kirjan lopussa, ennen eräänlaisena lisäosana pidettävää viimeistä eli kymmenettä kirjaa,¹⁸² hän vielä palaa arkkitehdin ominaisuuksiin. Ennen kaikkea arkkitehdilta vaaditaan kykyä järjelyyn ja *decorum*in tunnistamiseen: ”Sillä rakentamiseen liittyvissä asioissa kaikkein suurin kunnia on osata arvostella hyvin, mikä on sopivaa.”¹⁸³ Vielä viimeiseksi hän korostaa arkkitehdin vapaata asemaa siinä missä muidenkin reetoreiden kehottaessaan arkkitehtia valitsemaan huolella työnantajansa: kysymys ei ole rahasta, vaan kunnianarvoisuudesta, ja työnantajan tulee kunnioittaa arkkitehtia ja tämän alaa, toisin sanoen olla humanistisesti koulutettu itsekin.¹⁸⁴ Albertin itseymmärrys humanismista ja sen luonteesta sisältää epäilyksettä arkkitehtuurin ja antaa sille valtavan merkityksen.

Oliko Filarete humanisti?

Tutkijat ovat olleet varsin vastahakoisia pitämään Filaretea humanistina, silloin harvoin kun tätä on edes pohdittu. Erityisesti hän kärsii siitä varsin epäedullisesta vertailusta Albertiin, johon lähes poikkeuksetta joutuu, kun tutkimuksessa käsitellään renessanssin arkkitehtuurin teoriaa. Onians on varsin selkeä erottaessaan kahden kirjoittajan asemat:

179 *De re aed.* prol.: ”*Architectum ego hunc fore constituam, qui certa admirabilique ratione et via tum mente animoque diffinire tum et opere absolvere didicerit, quaecunque ex ponderum motu corporumque compactione et coagmentatione dignissimis hominum usibus bellissime commodentur. Quae ut possit, comprehensione et cognitione opus est rerum optimarum et dignissarum.*”

180 *De re aed.* prol.: ”*qui quidem efficiat, ut in ocio cum amoenitate festivitate salubritate, in negotio cum emolumento rerumque incremento, in utrisque sine periculo et cum dignitate versemur.*”

181 Krautheimer 1971, 325–326: Arkkitehdin määritelmässä Alberti ottaa suuresti eroa Vitruviukseen, jolle arkkitehti on lopulta ennen kaikkea käsityöläinen. Vrt. erit. Vitr. *De arch.* 1.1.

182 Krautheimer 1971, 327; mutta vrt. van Eck 1998, 281.

183 *De re aed.* 9.10: ”*De re enim aedificatoria laus omnium prima est iudicare bene quid deceat.*”

184 *De re aed.* 9.11.

Filarete was not well educated. As a craftsman, although he had picked up a smattering of Latin, he knew little of other cultures besides his own. - - The only language in which he could formulate his thoughts was the Tuscan dialect of his daily life—not even the purified Tuscan of Dante and his successors, but the much more truly 'vulgar' spoken language of his own day. He thus contrasts with Alberti, the grammar both of whose language and of whose thought is much more limpid.¹⁸⁵

Onians ei siten anna kovinkaan paljoa arvoa Filareten intellektuellisille kyvyille. Hän on kuitenkin väärässä, kun väittää, ettei mikään Filareten taustassa selitä, miksi tämä yhtäkkiä 1460-luvulla ryhtyi kirjoittajaksi.¹⁸⁶

Jo toimiessaan Roomassa veistäjänä Filarete osoitti kiinnostusta perinteisten käsitöiden ja humanististen periaatteiden yhdistämiseen. Tästä selkein ja tunnetuin esimerkki on vanhan Pietarinkirkon ovet. Palkattuna käsityöläisenä Filareten täytyi välittää ovissa ensisijaisesti paavi Eugeniuksen propagandistista viestiä, mutta hän pääsi myös hyödyntämään ovia omiin tarkoituspereisiinsä. Robert Glassin huomiot Filareten tavasta tuoda esiin omaa rooliaan ovien tekijänä ja ”allekirjoittaa” ne ovat erittäin merkittävät. Sen lisäksi, että hän liitti oviin kolme signeeraustaan, hän myös kaiversi oviin kaksi omakuvaansa etupuolelle ja kokonaisen paneelin kuvaamassa häntä apulaisineen takapuolelle.¹⁸⁷ Paneelissa Filarete ja tämän kuusi nimettyä apulaista muodostavat juhlakulkueen, jota reunustavat viiniä kantava ratsastaja sekä kamelilla ratsastava soittaja. Kulkueen yläpuolella on kirjoitus: ”CETERIS OPER[A]E PRETIUM FASTUS NUM[M]JUS VE MIHI HILARITAS”, eli ”toisille työn palkka on raha tai ylpeys, minulle hilpeys”.¹⁸⁸

Glassin analyysi osoittaa, että Filarete otti omakuvaustensa malliksi kuvaukset Eugeniuksen propagandakuvauksista ovissa. Filareten ja hänen apulaistensa kulkue muistuttaa paavillista kulkuetta sovitettuna heidän omaan yhteiskuntaluokkaan ja kontekstiin. Filarete ei kuitenkaan suinkaan kuvaa itseään käsityöläisenä kuten apulaisensa: siinä missä hänen avustajansa ovat pukeutuneet esiliinoihin ja kantavat työkaluja kuten vasaroita, Filarete itse on pukeutunut hienommin ja kantaa harppia, intellektuellin työvälinettä.¹⁸⁹ Myös muut paneelin piirteet korostavat Filareten asemaa

185 Onians 1988, 158.

186 Onians 1988, 160.

187 Glass 2012, 548.

188 Glass 2012, 550–554: Inskriptio ei ole täysin varmasti luettavissa, ja Glassin uskottava tulkinta sanalle ”NUM(M)US”, ”raha”, on myös perinteisesti luettu olevan ”FUMUS”, ”savu”. Tämä on hankaloittanut koko lauseen tulkintaa, vaikka viestin tulkinnallinen lopputulos on yleensä ollut sama.

189 Glass 2012, 563. Mielenkiintoisen kontrastin Filareten ajattelumaailmaan muodostaa hänen aikalaisensa Donatello, joka oli vuosisadan suurimpia veistäjämeistereita. Donatello oli kieltäytynyt pukeutumasta Cosimo de' Medicin hänelle tarjoamiin vaatteisiin pitäen niitä liian hienoina itselleen;

ennemmin hovimiehenä kuin käsityöläisenä: tanssin hallitseminen kuului sosiaalisen eliitin vaatimuksiin ja mainitsemalla *hilaritaksen* omaksi palkkiokseen työstään Filarete viittasi siihen hovielämään liittyvänä hyveenä.¹⁹⁰ Hylkäämällä maallisen palkkion työstä saatavalla sisäisellä tyydytyksellä Filarete osoitti olevansa tavanomaisen käsityöläisen yläpuolella.¹⁹¹ Se puolestaan, että hän iskulauseessaan julistaa olevansa vapaa myös maineen tavoittelusta, lienee tuskin muuta kuin huonosti peitelty yritys vaikuttaa nöyrältä, kuten signeeraus itsessään jo osoittaa.

Oviin liittyy myös konteksti, jota Glass ei artikkelissaan käsittele. J. M. Huskinson huomioi oviin kuvatun Pietarin ristiinnaulitsemisen sisältävän olennaisen viittauksen Filareten oman ajan humanistiseen debattiin, joka käsitteli ristiinnaulitsemisen paikkaa.¹⁹² Erityisesti kuuriassa työskennelleet humanistit Flavio Biondo ja Maffeo Vegio osallistuivat keskusteluun, ja Filareten ovissa on huomioitu Biondon perinteisen näkemyksen lisäksi myös Vegion tulkinta, jonka hän julkisesti esitteli vasta vuonna 1455. Huskinson tosin on varovainen antamaan Filaretelle itsenäistä roolia ristiinnaulitsemisen paikan tulkittamisessa ja pitää todennäköisenä, että Vegio oli vastuussa ainakin oven tämän paneelin sisällön määrittämisestä. Ei ole kuitenkaan syytä tyrmätä mahdollisuutta, että Filarete olisi tehnyt itsenäisesti päätöksen ristiinnaulitsemisen kuvauksesta. Joka tapauksessa hän on ollut vähintään hyvin perillä tästä ajankohtaisesta humanistisesta keskustelusta.

Glassin johtopäätös on, että Filarete pyrki omakuvauksillaan korostamaan asemaansa vapaana taiteilijana ja nousemaan Roomaan palanneen paavin hovissa uuteen asemaan. Tässä hän myös vaikuttaisi jossain määrin onnistuneen päästen todennäköisesti arvostetun veljeskunnan jäseneksi.¹⁹³ Hän oli tehnyt Roomassa joitakin vähäisempiä töitä, ja vuonna 1447 hän sai vielä merkittävän toimeksiannon kardinaali António Martins de Chavesin haudan suunnittelemiseksi,¹⁹⁴ ennen kuin joutui lähtemään Roomasta pian tämän jälkeen. Filarete oli kuitenkin selvästi tietoinen oman työnsä merkittävydestä ja ennen kaikkea roolistaan siinä: hän ei pitänyt itseään käsityöläisenä,

ks. Martines 1988, 245.

190 Glass 2012, 564. Toisaalta vrt. Welch 1997, 94: Welch tulkitsee tanssikulkueen enemmän symbolisena kuvauksena sujuvasta rakennustyöstä, mistä myös Filarete kirjoittaa; vrt. *Trattato*, fol. 23r–23v.

191 Glass 2012, 564. Filareten ajatusmaailma on siten linjassa laajemman humanistisen ajattelun kanssa, jossa pelkkä rahan tekeminen (humanistisen) koulutuksen avulla oli varsin vulgaari ajatus; vrt. Martines 1988, 199.

192 Huskinson 1969; ks. myös Grafton 2000, 239.

193 Glass 2012, 566. Veljeskunnat olivat tärkeitä sosiaalisia organisaatioita, tosin niiden melko vähäinen intellektuelli ulottuvuus vähensi humanistien kiinnostusta niihin; ks. d'Amico 1983, 38.

194 Lazzaroni & Muñoz 1908, 123–151.

vaan ylempiarvoisena intellektuellina, jonka paikka oli hovissa eikä työpajassa. Hän oli ensimmäisiä taiteilijoita, joka uudella itsetunnolla varustettuna uskalsi 1400-luvun puolivälissä vaatia itselleen suurempaa arvostusta.¹⁹⁵

Filareten arkkitehtuuritutkielma ei myöskään ollut hänen ainoa kirjallinen työnsä. Kaksi kertaa tutkielmassaan hän mainitsee tutkielman maanviljelystä, joka hänellä on työn alla.¹⁹⁶ Samoin omistuskirjoituksessaan Piero de' Medicille hän kirjoittaa: ”Tänä aikana [arkkitehdin toimen ohessa], kun minulla on ollut jonkin verran vapaa-aikaa, olen kirjoittanut tätä ja muita pieniä töitä.”¹⁹⁷ Hänellä oli siten kyllä laajempaa kiinnostusta kirjoittamiseen. Oniansin toista syytöstä hän ei kuitenkaan voi paeta: on selvää, että Filareten karkea kansankielinen italia ei ole yhtä hienostunutta kuin ajan suurten humanistien latina tai edes huoliteltu vernakulaari-italia. Tämän hän itsekin myöntää omistuksessaan: ”Tämä teos ansaitsisi olla latinaksi eikä vulgaarilla kielellä; mutta uskon useampien siten ymmärtävän sitä, ja toisaalta latinan kielellä löytyy jo useita mitä arvokkaimpien miesten kirjoittamia teoksia.”¹⁹⁸ Filarete kyllä osasi lukea latinaa, mutta todennäköisesti hänen kielitaitonsa ja kykynsä eivät riittäneet tuottamaan sillä riittävän korkeatasoista tekstiä.

Vaikka latinan kultivointi kuului olennaisena osana humanistisen liikkeen tavoitteisiin, ei se ollut välttämätöntä. Myös vernakulaarille oli sijansa, kuten erityisesti Brian Jeffrey Maxson pyrkii osoittamaan laventaessaan humanistisen liikkeen konseptin käsittämään laajemmin yhteiskunnan eri osapuolet latinistihumanistien kovan ytimen ympärille.¹⁹⁹ Moni humanisti, Alberti mukaan lukien, kirjoitti myös vernakulaarilla, joten sen käyttö itsessään ei vielä osoita kenenkään kuulumista humanistisen piirin ulkopuolelle. *Trattato*ssa aivan kuten Pietarinkirkon ovissa Filarete tekee selväksi omistautumisensa *studia humanitatis* -ohjelmalle, joskin on huomattava, ettei hänellä ollut siihen liittyvää formaalia koulutusta. Tämä toisaalta tekee entistä kiinnostavammaksi hänen asennoitumisensa arkkitehtuuriin.

195 Esim. Wackernagel (1938) 1981, 348. Mielenkiintoisesti Wackernagel nostaa erityisesti esille Ghibertin ja tämän pronssiovet Firenzessä. Ghibertin vaikutus Filareten omanarvontuntoon on kuitenkin vähintään yhtä vaikea todentaa kuin vaikutus taiteelliseen tyyliin.

196 *Trattato*, fol. 153v, 185v. Jälkimmäisessä viittauksessaan hän mainitsee tutkielmasta olevan jo valmiina kaksi kirjaa. Samassa yhteydessä hän myös mainitsee myös aikeestaan kirjoittaa teknisen tutkielman maalaustaiteesta. Kumpikaan näistä tutkielmista ei ole säilynyt, joten varmuutta niiden olemassaolosta ei voida saada.

197 *Trattato*, fol. 1r–1v: ”*E in questo tempo, quando avevo alquanto di vacanza, questa con altre operette compusi.*”

198 *Trattato*, fol. 1r: ”*[E] sì ancora per essa opera, che meriterebbe essere in latino e none in volgare; ma stimando io da' più essere intesa, e ancora perché in latino se ne truova da degnissimi uomini essere fatte, de le quali credo ne sia copioso.*”

199 Maxson 2014. Vernakulaarin käytöstä ja asemasta ks. myös Maxson 2013.

Filarete ei pysty kirjoittamisessaan sitoutumaan cicerolaiseen retoriikkaan kauniin kielen avulla, mutta humanistinen kiinnostus antiikkiin ja usko sen paremmuuteen on hänessä aivan yhtä vahvaa kuin Albertilla. Yleisin tulkinta *Trattatosta* onkin, että se kirjoitettiin vakuuttamaan milanolaiset ja heidän ruhtinaansa Francesco Sforza klassisen arkkitehtuurin ja taiteen (*arte antica*) paremmuudesta verrattuna Milanossa varsin vahvana eläneeseen goottilaiseen tyyliin (*arte moderna*).²⁰⁰ Kahdeksannessa kirjassaan Filarete asemoi itsensä varsin selvästi: ”Ylistän suuresti niitä, jotka seuraavat vanhaa käytäntöä ja tyyliä - - Minä pyydän jokaista luopumaan tästä modernista tyylistä.”²⁰¹ Väkevimmän klassisen tyylin puolustuspuheen Filarete asettaa Mantovan markiisin Ludovico Gonzagan suuhun 13. kirjassa.²⁰² Kielitaitoiset humanistit saattoivat ottaa cicerolaisen retoriikan mallikseen, mutta Filaretella ei ollut tähän riittäviä kykyjä. Sen sijaan hän korosti muiden antiikin esikuvien tärkeyttä, erityisesti arkkitehtuurissa, pystyen näin osallistumaan yhtä lailla humanistisen ohjelman toteuttamiseen ja osoittamaan ihailunsa antiikkia kohtaan. Hän ei ole yhtä selkeä kuin Alberti tuomaan esille retoriikan ja arkkitehtuurin läheistä suhdetta, mutta myös Filarete uskoo selvästi arkkitehtuurin voimaan vaikuttaa ihmisiin ja hän haluaa hyödyntää sitä ohjatakseen ihmiset kohti hyvettä ja viisautta.

Trattatossa esitelty Hyveiden ja paheiden talo (*Casa del Vizio e della Virtù* tai *Casa Areti*) on tämän ajattelun ytimessä.²⁰³ Filarete kuvaa yksityiskohtaisesti suurikokoista rakennusta, jossa hän pyrkii allegorisesti kuvaamaan hyveitä ja paheita sekä näiden kahden valitsemisesta koituvia seuraamuksia. Paheen tielle on helppo mennä, ja sen tilat bordelleineen ja uhkapeleineen ovat alhaalla. Hyveen tie johtaa raskaasti kavuttavia portaita pitkin ylös. Matkalla ylös on huoneita, jotka on omistettu eri tieteille (*scienza*); näistä Filarete mainitsee ensimmäisenä logiikan, toisena retoriikan ja ylimmäksi hän sijoittaa astrologian. Talon huipulla sijaitsee puolestaan teatteri sekä hyveen temppele, jonne pääsy on sallittu vain niille, jotka ovat riittävästi perehtyneet vapaisiin taiteisiin ja omaksuneet tarvittavat hyveet. Hyveiden ja paheiden talossa jaetaan myös palkintoja eri aloilla niin hyvässä kuin pahassa meritoituneille henkilöille. Filarete rohkaiseekin melko laajasti kaupungin asukkaita kouluttautumaan; ennen hyveen ja paheen taloa hän esittelee varsin yksityiskohtaisesti julkisia kouluja,

200 Esim. Spencer 1965, xxx-xxxvii.

201 *Trattato*, fol. 59r: ”*Lodo ben quegli che seguitano la pratica e maniera antica - - Sì che priego ciascuno che lasci andare questa usanza moderna*”.

202 *Trattato*, fol. 100r-100v. Gonzagan ja Sforzan välit olivat pääosin sydämelliset, joten tunnettu patronus Ludovico sopi hyvin Filareten ajatusten välittäjäksi; ks. Spencer 1965, 174.

203 *Trattato*, fol. 142v-151r.

sekä pojille että tytöille, joissa opetetaan niin vapaita taiteita kuin myös käsityötaitoja.²⁰⁴ Albertin tavoin Filarete uskoo vahvasti aktiiviseen, hyveelliseen ihmiseen, joka kontribuoi roolissaan yhteisen hyvän eteen, ja tähän hänen kaupunkinsa rakennukset myös asujiaan ohjaavat.²⁰⁵

Kuitenkin Filareten tutkielmassa korostuu sen ruhtinasta opettava puoli. Teos on kirjoitettu löyhään dialogimuotoon, jossa Filareten keskustelukumppanina toimii useimmiten ruhtinas (Francesco Sforza) tai tämän poika (Galeazzo Maria Sforza). *Trattato* alkaa kuvauksella kohtauksesta päivällispöydässä, jossa ruhtinas esittää toiveen oppia lisää arkkitehtuurin vaativasta lajista.²⁰⁶ Filarete, ainoana paikalla olevana arkkitehtina, pitää aiheesta esitelmän ja ruhtinas palkkaa hänet suunnittelemaan uuden kaupungin, Sforzindan. Seitsemänstä kirjasta lähtien hänen huomionsa kääntyy ruhtinaan poikaan, joka pyytää Filaretea opettamaan arkkitehtuurin perusteita. Läpi teoksen Filarete opettaa pojalle arkkitehtuuria sekä myös kuvataidetta, jonka teorian hän pohjaa Albertin *Della pitturaan*. Täten Filarete asettuu omatoimisesti varsin sujuvasti humanistisen opettajan rooliin. Filarete ymmärtää omat rajoituksensa, eikä hän tohdi lähteä henkilökohtaisesti opettamaan kaikkia vapaiden taiteiden aloja, mutta Hyveiden ja paheiden talon rakenne kertoo, että hän arvostaa niitä. Hän myös epäilyksettä lukee näiden joukkoon arkkitehtuurin ja kuvataiteen, omat vahvat alansa. Sillä alalla, johon hän opetuksissaan keskittyy, Filarete on kuitenkin vannoutunut antikvaristi. Hänen tavoitteenaan on opettaa klassisen taiteen paremmuutta ja moraalisuutta siinä missä puhetaidon opettajat uskoivat cicerolaisen retoriikan vastaavaan vaikutukseen.

Filarete kannattaa samanlaista yhteiskuntajärjestelmää kuin Alberti ja tämän tavoin korostaa, kuinka *decorumin* tulee ilmetä arkkitehtuurissa.²⁰⁷ Italiankielisessä tekstissään hän kuvaa eri ihmisiin ja pylväisiin sopivia ominaisuuksia ja mittasuhteita termillä *qualità*, joka on merkitykseltään kuitenkin varsin lähellä *decorumia*.²⁰⁸ Hän kuvaa tutkielmassaan, minkälainen asumus on sopiva kullekin yhteiskuntaluokalle lähtien ruhtinaasta itsestään ja päätyen aina köyhälistöön.²⁰⁹ Ruhtinaan vallasta ja toisaalta järjestelmän pysyvyydestä Filarete antaa varsin selkeän kuvan: "herrani, teidän [ruhtinaan poika] isänne saapuu ja määrää ihmisille heidän asuinpaikkansa täällä".²¹⁰

204 *Trattato*, fol. 132r–132v.

205 Rosenau 1983, 46.

206 *Trattato*, fol. 1v.

207 Onians 1988, 162–170.

208 Esim. Lindow ei epäröi kuvailla Filareten ajatuksia *decorumin* termiä käyttäen. Lindow 2007, 67–68.

209 *Trattato*, fol. 84r–86v.

210 *Trattato*, fol. 86v: "il Signore vostro padre verrà e metterà ad abitare le persone qui". Vrt. myös *Trattato*, fol. 163v.

Sforzindassa jokaiselle asumukselle, samoin kuin julkiselle rakennukselle, on tarkkaan määritellyt paikkansa. Mielenkiintoisesti hän kuvailee arkkitehdin asuntoa hyveen tempelin yhteydessä ja sijoittaa nämä lähekkäin. Myös arkkitehdin asuntoon sisälle päästäkseen tulee henkilön olla kunnostautunut ennen kaikkea piirtämisessä, matematiikassa ja käsitöissä.²¹¹

Filarete ei olekaan juuri Albertia vaatimattomampi korostaessaan arkkitehdin merkitystä ja kykyjä. Arkkitehdin lukuisiin taitoihin kuuluvat teknisten taitojen lisäksi käytännössä kaikki vapaat taiteet, joiden suhteen tällä tulee olla ainakin jonkinlainen taitotaso, vaikkei olisikaan mestari niissä. Nämä taidot ovat puolestaan tarpeellisia, jotta arkkitehti osaa tunnistaa, mikä on sopiva tapa rakentaa ja koristella rakennus.²¹² Filarete kritisoi voimakkaasti niitä arkkitehteja, jotka rakentavat käytännössä hyvin, mutta eivät tunne arkkitehtuurin teoriaa, eivätkä siis voi löytää todellista viisautta.²¹³ Vastineeksi tästä ensiluokkaisen arkkitehdin ammattitaidosta tulisi ruhtinaan kunnioittaa arkkitehtiaan ja palkita tämä runsaasti siinä missä muitakin hovinsa johtavia humanisteja.

211 *Trattato*, fol. 150r.

212 *Trattato*, fol. 113r–114r.

213 *Trattato*, fol. 115r.

4. Kaupungin hallitseminen arkkitehtuurin avulla

Alberti ja Filarete synnyttivät uuden määritelmän arkkitehdille, kun he loivat selvän yhteyden arkkitehtuurin sekä humanistisen liikkeen ja vapaiden taiteiden välille. Kun arkkitehti ei ole enää palkallinen käsityöläinen, vaan itsenäinen, sivistynyt humanisti, hänen roolinsa muuttuu. Hänestä tulee hovimies ja filosofi – samaan aikaan kun hänellä on arkkitehdin mahtava kyky luoda uutta ja hallita tätä maailmaansa. Alberti ja Filarete oivalsivat, mikä potentiaali tässä asemassa oli. He näkivät arkkitehtuurin tienä suoraan vallan ytimeen, ruhtinaan korvan juureen, siinä missä moni muukin humanistikirjoittaja uskoi kykenevänsä opastamaan hallitsijaa neuvoillaan.

Kuten edellisessä luvussa huomattiin, humanistiseen ohjelmaan kuului olennaisena osana paitsi retoriikan opiskelu, myös sen opettaminen. Tämä oli puolestaan helppo tulkita oppineen humanistin velvollisuutena opastaa hallitsijaa kohti hyvettä ja parempaa hallitsemista.²¹⁴ Alberti ja Filarete eivät olleet tässä suhteessa poikkeuksia. Kirjoittaessaan arkkitehtonisia tutkielmiaan molemmilla oli takanaan jo varsin pitkät urat, joiden aikana he olivat ehtineet kiinnittää huomionsa lukuisiin epäkohtiin yhteiskunnassa ja hallinnossa, sekä myös mahdollisiin keinoihin muuttaa näitä.

Neuvojen vastaanottaminen ei kuitenkaan koskaan ole helppoa, varsinkaan jos neuvot tulevat alempiarvoiselta. Hallitsijan käsikirjan kirjoittaminen oli 1400-luvulla kaupankäyntiä: neuvonantajalla tuli olla jotain annettavaa ruhtinaalle saadakseen läpi omia visioitaan. Humanistien ja ruhtinaiden välille muodostui näin molempia hyödyttävä keskinäinen liitto. Tästä seuraa kysymys, mitä erityistä annettavaa humanistiarkkitehdeilla saattoi olla ruhtinaille. Caspar Pearson vastaa suoraan:

One answer might be 'clarity.' Alberti's treatise holds out the prospect of a city that could be known better than those that actually existed. - - Thus, to some degree, the divided city must be viewed as another spatial system, effecting the placing and fixing of the various elements of a city: *cives primarii*, *turba*, and *princeps*. This strict arrangement would make clear the position and proportions of these groups as well as their relationships to one another.²¹⁵

Pearson huomaa, että arkkitehdilla on kyky luoda paremmin hallittavissa oleva kaupunki palvelemaan ruhtinasta. Tämä analyysi ei kuitenkaan vielä yksin riitä.

214 Martines 1988, 192.

215 Pearson 2011, 88.

Ongelmana on, että hän pitää *De re aedificatoriaa* pohjimmiltaan hengeltään tasavaltalaisena, ja tämän kaltaisia yksinvaltiaan keinoja hän pitää vain Albertin tutkielman epäolennaisena sivujuonteena. Kuitenkin juuri tämä kaupungin hallittavuus on *De re aedificatorian* sekä *Trattaton* ydinkysymys; Pearson tarttuu siten tässä vain keinoon eikä lopulliseen päämäärään. Kaupungin spatiaalinen järjestäminen oli vain yksi olennainen osa operaatiossa, siinä missä Pearson pitää tätä itsessään suurimpana antina, mitä humanistiarkkitehtien tutkielmilla oli annettavana itsevaltaisille ruhtinaille.

Ruhtinaan näkökulmasta yksi huolenaihe oli ylitse muiden, kuten Machiavelli selvemmin kuin kukaan toinen renessanssiajalla ymmärsi: kuinka säilyttää asemansa hallitsijana. Tämän huolen myös Alberti ja Filarete ymmärsivät – se hallitsee heidän koko tutkielmiensa poliittista ulottuvuutta. Tässä tutkielmien poliittisten puolien analysoinnissa voidaan hyödyntää myös Michel Foucault'n ja hänen seuraajiensa luomaa sosiologista hallintamentaliteetin (ransk. *gouvernementalité*, engl. *governmentality*) käsitettä. Foucault ei analyysissaan ota täsmällisesti kantaa Machiavellin premissin paikkansapitävyyteen, mutta hän liittää sen epäilyksettä osaksi 1500-luvun ajattelua, jossa olennaista oli ruhtinaan ja tämän fyysisen valtakunnan hauras yhteys. Ruhtinaan vallankäytön tarkoitus oli säilyttää tämä yhteys valtakuntaan, eli suvereenin tavoite oli säilyttää suvereeniteetti, ja vasta kehittyneemmissä yhteiskunnissa suvereenin hallinnon tavoite alkoi perustua väestöön ja sen hyvinvointiin.²¹⁶ Foucault'n ajatusten päälle rakentaen ovat Peter Miller ja Nikolas Rose korostaneet hallintamentaliteetin yhteyttä väestöä koskevaan hallintaan ja ongelmatisointiin.²¹⁷ 1400-luvun Italiassa ruhtinaan valtaa uhkasivat monet tahot kaupungin sisäpuolella. Tämän ongelman ratkaisemiseksi heillä oli tarve saada kaupungit sekä niiden väestö mahdollisimman hyvin hallintaansa.

Tähän ruhtinainien huoleen Alberti ja Filarete tarttuivat useiden muiden hallitsijan käsikirjojen kirjoittajien tavoin. Kuitenkin he poikkesivat muista neuvonantajista innovatiivisella ratkaisullaan. Ensimmäisinä humanisteina he lähtivät systemaattisesti tuomaan vakautta ja menestystä ruhtinaan kaupunkiin ensisijaisesti sen fyysisten rakenteiden kautta. Useimmat kirjoittajat uskoivat pystyvänsä vaikuttamaan väestöön hallinnollisten instituutioiden tai ruhtinaan henkilökohtaisen luonteen ja toiminnan kautta²¹⁸ – Alberti ja Filarete sen sijaan näkivät fyysiset rakennukset parhaana keinona vaikuttaa kaupungin sosiaaliin ja henkisiin rakenteisiin. Heille kaupungin rakennukset

216 Foucault 1991, 89–101.

217 Miller & Rose 2010, 26–28.

218 Skinner 1978, 44–45.

ovat varmin keino todella ottaa kaupunki haltuun; he haluavat laskelmoiduin ratkaisuin ohjata kaupungin asukkaiden toimintaa (sekä jossain määrin myös luonnonvoimia) toivottuun suuntaan.²¹⁹ Albertin ja Filareten ajatuksissa tulee siten esiin selkeästi samoja teemoja kuin modernissa hallintamentaliteettikeskustelussa.

Tässä luvussa analysoin *De re aedificatoriaa* ja *Trattatoa* hallitsijan käsikirjojen perspektiivistä. Teokset oli kirjoitettu italialaisille ruhtinaille, joiden valtaa uhkasivat erilaiset tahot: ulkopuoliset viholliset, kaupunkien epäluotettava rahvas (*popolo*) sekä vallanhimoinen perinteinen eliitti. Näiden muodostamat uhat kehittyivät, tai olivat potentiaalisesti kehittymässä, ongelmallisiksi ja kaipasivat ratkaisuja. Alberti ja Filarete tarjosivat tutkielmissaan ratkaisuja, joihin he olivat päätyneet analysoimalla aiempia ongelmia ja kriisejä, joita valtaapitävät olivat kohdanneet. Filareten argumentit seurasivat useimmiten esikuvansa Albertin ajatuksia, mutta joissakin kohdissa hän erosi Albertista, ennen kaikkea johtuen Milanoa hallinneen Francesco Sforzan poikkeuksellisesta asemasta verrattuna muihin Italian ruhtinaiisiin. Tämän jälkeen yhdistän tutkielmien käytännöllisiin tarpeisiin vastaamaan luodut aspektit Albertin ja Filareten taustaan humanisteina: kuinka ruhtinaiden maalliset tavoitteet ja kirjoittajien humanistisen pedagogian ylevät tavoitteet asettuivat toisiaan tukevaan liittoon. Luvun lopuksi käsittelen vielä lyhyesti Albertin ja Filareten urien jatkoja teosten julkaisemisen jälkeen.

Ulkoisen vihollisen uhka

Vaikka 1400-luvun jälkipuoliskoa on tavattu pitää Italian rauhaisana kultakautena,²²⁰ ei ajan ruhtinaille tietenkään ollut syytä suhtautua liian kevyesti ruhtinaskuntiaan kohdanneisiin ulkoisiin uhkiin. Lodin rauha 1454 vakautti Pohjois-Italian tilannetta, mutta valmistautuminen ennemmin tai myöhemmin edessä olevaan sotaan oli joka tapauksessa tarpeen jokaisessa kaupungissa.²²¹

219 Vrt. Dean 1999, 10–11.

220 1530-luvulla kirjoittanut historioitsija Francesco Guicciardini asetti rajalinjan vuoteen 1494, jolloin Ranskan kuningas Kaarle VIII hyökkäsi Italiaan. Tätä oli edeltänyt Italian historian suurin aikakausi henkilöityen Firenzeä hallinneeseen Lorenzo de' Mediciin, *Il Magnifico*; Guicciardini, *Storia d'Italia* 1.1; Skinner 1978, 113.

221 Alberti toteaa *De re aedificatoria*n neljännessä kirjassa, että on kaupungin luonteelle ominaista, että ennemmin tai myöhemmin sitä tulevat uhkaamaan vihamieliset joukot. Vaikka hän tässä tarkoittaa kaupungin historiaa pidemmällä aikavälillä, hän perustelee tällä ainaisella uhalla riittävän puolustuksen ja muurien ylläpitämistä; *De re aed.* 4.3.

Itse kaupungin suojelemisessa Alberti kiinnittää jonkin verran huomiota kaupunginmuuriin ja puolustusrakennuksiin.²²² On tosin huomattava, että Alberti oli ennen kaikkea siviili- eikä sotilasarkkitehti ja hänen ratkaisunsa olivat vielä varsin konservatiivisia eivätkä huomioineet muuttumassa ollutta sodankäyntiä.²²³ Myös Filarete oli pohjimmiltaan siviiliarkkitehti, mutta hänen tiedetään työskennelleen paitsi Castello Sforzescon kanssa Milanossa, myös Milanon alaisen Bellinzonan kaupungin muurien parissa.²²⁴ *Trattatossa* Filarete käytännössä aloittaa Sforzindan rakentamisen muurista ja muista puolustusratkaisuista sekä linnoituksesta, mutta ei sen jälkeen juurikaan palaa niihin.²²⁵

Huomionarvoista sekä Albertin että Filareten tutkielmissa on, että he eivät oikeastaan puutu kysymykseen armeijan muodosta. Albertin käsitellessä sotilasleirejä (ja esiintyessä tässä varsin pätevänä sotilaallisena asiantuntijana) hän ei varsinaisesti erittele, ovatko sotilaat kansalais- vai palkka-armeijan jäseniä, tosin eniten hänellä vaikuttaisi olevan mielessä Caesarin ajan roomalainen armeija.²²⁶ Skinner kuitenkin pitää asennoitumista kansalaisarmeijaan yhtenä merkittävänä jakolinjana 1400-luvun poliittisessa ajattelussa. Tässä tulee esiin varsin selkeästi Albertin ja Filareten kohdeyleisöt. Heillä, kuten useimmilla muillakaan Firenzen poliittisilla johtajilla, ei itsellään ollut minkäänlaista kokemusta sodankäynnistä tai armeijasta – kun taas heidän ensisijainen yleisönsä oli nimenomaan sodan asiantuntijat. Kirjoittajien ei ollut mitään mieltä lähteä neuvomaan palkkasotilaspäällikköjä (kondottieeri, ital. *condottiere*) kuinka näiden tulisi armeijoitaan johtaa, siinä missä monet firenzeläiset humanistit vielä saattoivat tuntea olevansa päteviä neuvomaan poliitikkoja ja virkamiehiä. Alberti ja Filarete pysyttelevät militaristisissa kysymyksissä tiukasti omalla erikoisalallaan, eli arkkitehdin ja insinöörin roolissa. Puolustusrakentaminen ja sotakoneet olivat heidän alaa, jossa he saattoivat katsoa pystyvänsä neuvomaan työnantajiaan. Sen sijaan olisi ollut absurdia, jos he olisivat yrittäneet kertoa, kuinka sotapäällikön tuli armeijaansa johtaa. Vaikka jompikumpi olisi suosinut kansalaisarmeijaa, olisi sen kannattaminen näissä tutkielmissa helposti kääntynyt kirjoittajaa itseään vastaan ja pahimmillaan

222 Erit. *De re aed.* 4.3–4.4.

223 De la Croix 1960, 268–269: Saman tuomion de la Croix antaa Filaretelle. Toisaalta Marco Bevilacqua ja Kim Williams tarjoavat jossain määrin vastakkaisen näkemyksen Albertin innovatiivisuudesta: Bevilacqua & Williams 2014.

224 Lazzaroni & Muñoz 1908, 226; Tarkka ajankohta, jolloin Filarete toimi Bellinzonassa, ei ole selvillä.

225 *Trattato*, fol. 27v–42v.

226 *De re aed.* 5.10–5.11.

vieraannuttanut potentiaalisen patronuksen. Kirjoittajilla ei ollut mitään syytä lähteä kyseenalaistamaan palkka-armeijoita.

Vaikka heillä ei ollutkaan sotilaskokemusta, Albertilla ja Filaretella oli myös varoittavia esimerkkejä, joista ammentaa oppia oman erikoisalansa sisällä. Yksi lähimmin heitä koskettaneista oli Milanon Ambrosiaanisen tasavallan lyhytaikainen kamppailu Francesco Sforzaa vastaan. Välittömästi Filippo Maria Viscontin kuoltua elokuussa 1447 joukko hänen lähipiiriin kuuluneita neuvonantajia sekä milanolaisia aatelisia tapasi. Seuraavana päivänä he julistivat perustaneensa Milanoon Ambrosiaanisen tasavallan.²²⁷ Tasavallan lähtökohdat olivat kuitenkin varsin lohduttomat: lähes kaikki sen vasallikaupungit kapinoivat, mikä pahensi entisestään surkeaa taloudellista tilannetta. Samaan aikaan sitä uhkasivat sekä venetsialaiset että Sforzan joukot. Toisaalta myös Sforza oli pahoissa talousvaikeuksissa, ja hän suostui tasavaltalaisten tarjoukseen siirtyä heidän sotajoukkojensa päälliköksi.²²⁸ Tosin jo syksyllä 1448 Sforza, joka oli saavuttanut hyvää sotilaallista menestystä, kääntyi avoimesti tasavaltaa vastaan ja solmi vuorostaan liiton Venetsian kanssa. Samaan aikaan tasavallan sisäiset ristiriidat kärjistyivät yhä pahemmin, ja yhä useampi aatelinen loikkasi Sforzan puolelle. Sforza katkaisi ruokakuljetukset Milanoon, ja pahasti nälkiintynyt kaupunki antautui hänelle helmikuussa 1450. Kaupungin nälänhätä oli näin ollen vielä varsin tuoreessa muistissa Albertin kirjoittaessa *De re aedificatoriaa*, ja Filareten Milanossa tapahtumia varmasti muisteltiin myös – erityisesti kun hänen läheinen ystävänsä Filelfo kärsi itsekkin tasavallan loppuaikoina.²²⁹ Tasavallan katastrofista oli helppo vetää johtopäätös, että piiritystilanteessa varsinkaan kaupungin ruokahuolto ei saanut vaarantua missään vaiheessa. Tämä oli selkeä esimerkki tilanteesta, jossa tarvittiin nimenomaan arkkitehdin eikä sotilaan asiantuntemusta, jotta vastaavalta katastrofilta vältyttäisiin tulevaisuudessa. Molemmat kirjoittajat tarttuivat tähän ruokahuollon ongelmaan.

Kirjoittajat korostavat jo lähtökohtaisesti kaupungin sopivan, hedelmällisen sijainnin merkitystä. Toisaalta erityisesti Alberti pitää tiukasti mielessään myös muut tekijät, jotka tulee huomioida. Käytännössä hän tiedostaa koko ajan, että ei ole olemassa täydellisen ideaalia sijaintia kaupungille, varsinkaan kun hän ei ole varsinaisesti ehdottamassa kokonaan uuden kaupungin rakentamista. Sijainnin tulee olla sopiva kompromissi, ja ennen kaikkea tärkeintä on sopeutua vallitseviin olosuhteisiin parhaalla

227 Ambrosiaanisesta tasavallasta, ks. Martines 1988, 140–148; Robin 1991, 85–101.

228 Ianziti 1988, 20.

229 Robin 1991, 87–90.

mahdollisella tavalla. Yksi tärkeä kriteeri kuitenkin on – Alberti haluaa selvästi varmistaa, ettei kaupunkia voitaisi asettaa Milanon tavoin helposti alttiiksi näлкиintymiselle:

[Kaupungin ympäristössä] tulee olla jokia, järviä ja yhteys mereen, jotta vaivattomasti voidaan tuoda puutteen alla hyödykkeitä sekä viedä mahdollista ylijäämää. - - Ja on hyvä, jos kaupungin asema on sellainen, että on mahdollista vihollisesta huolimatta viljellä suurta osaa alueesta - - [ja sijainti on sellainen,] josta tilanhoitajat ja maamiehet voivat usein käydä pelloilla ja palata hetkessä hedelmillä ja sadolla kuormattuna.²³⁰

Albertin kaupunki on näin ollen mahdollisimman itseriittäinen ja mahdollisimman vähän altis ulkoisille häiriöille.²³¹

Myös Filarete esittää toimenpiteitä, joilla vältettäisiin kaupungin joutuminen saarroksiin. Hän suunnittelee Sforzinaan akveduktin, joka toisi vettä kaupunkiin ja sen vesisäiliöön kauempaa.²³² Filarete kaavailee akveduktista niin suurta, että veneet voivat kulkea sitä pitkin ja kuljettaa hyödykkeitä. Tämän kanavan ympärille hän suunnittelee muurein ympäröidyn riistanhoitoalueen,²³³ jota periaatteessa voitaisiin hyödyntää kaupungin ruokahuollossa. Hän ei tosin selitä erityisemmin, onko hän suunnitellut kanavaa ja riistanhoitoaluetta hyödynnettäväksi mahdollisessa sotatilanteessa.

Rahvaan hillitseminen ja ohjailu

Vaikka humanistikirjoittajat ymmärsivät ulkoisen väliintulon uhan olevan olemassa, he jättivät suuren osan sotilaallisista toimista asiantuntevamman ruhtinaan vastuulle. Sen sijaan he pyrkivät ennen kaikkea osoittamaan arkkitehtuurin hyödyllisyyden kaupungin sisäisen turvallisuuden ja vakauden ylläpitämisessä – missä arkkitehtoniset ratkaisut olivat sotilaallisia toimivampia ja varmempia. Erilaisilla rakenteellisilla ratkaisuilla heillä on keinonsa ohjata sekä rahvasta että eliittiä ja näiden käyttäytymistä sekä ajattelua. Molemmat ryhmät aiheuttivat omanlaisensa uhan hallitsijan vallalle sekä kaupungin tasapainolle.

230 *De re aed.* 4.2: ”*Aderunt flumina lacus, marisque oportunitas patebit, unde commodissime siqua desint convehantur et quae supersint exportentur - - Et bene quidem agi cum ea civitate statuum, quae bonam aliquam agri partem possit invito hoste colere. - - unde villicus aratorque ad opus prodire frequens et ex agro cum fructu et messe onustus momento reverti possit.*”

231 Alberti käsittelee myös viimeisessä kirjassa lyhyesti kokonaisen alueen puolustamista rakennelmien avulla; *De re aed.* 10.1.

232 *Trattato*, fol. 158r–162r.

233 *Trattato*, fol. 162r–163r.

Kahdesta kirjoittajasta erityisesti Alberti jakoi humanistien keskuudessa yleisen ylenkatseen tavallista kansaa kohtaan.²³⁴ Humanistit suhtautuivat epäluuloisesti rahvaan kykyyn osallistua politiikkaan saati hallita; sen mahdollisuuksia päästä valta-asemaan rajoitettiin kaikin mahdollisin keinoin ja heidän kapinaansa pelättiin. Traumaattisin ja tunnetuin rahvaan levottomuuksista oli Firenzen kesän 1378 kangastyöläisten Ciompi-kapina. Vielä lähes vuosisata myöhemmin kapina eli vahvana eliitin kollektiivisessa muistissa.²³⁵ Siinä tiivistyivät ongelmat ja uhat, jotka köyhempään väestöön yhdistettiin: nopeasti kehittynyt väkivaltaisuuksien uhka sekä tätä seurannut taloudellisen elämän seisahtuminen ja rikkaiden joukkopako maaseudulle, työttömien työläisten kokoontumiset kaduille sekä demagogien kiihtyneet puheet.²³⁶ Alhaissyntyisen Michele di Landon johtama vähemmän radikaalin työläisten ryhmän sekä perinteisten kiltojen liitto löi lopulta radikaalin, kapinoivan kansanosan (*popolo minuto*). Michelen johtama Ciompi-hallinto pysyi vallassa vuoteen 1382 asti, jolloin valta palasi perinteisen oligarkian käsiin.²³⁷

Ciompi-kapina osoitti eliitille, miten hauras heidän valtansa saattoi olla. Orastava ruokapula ja toimeton sekä toivoton köyhälistö muodostivat vakavan uhan yhteiskuntajärjestykselle. Kapinaa seuranneina vuosina Firenzen aristokraatit rakennuttivat itselleen uudentyypisiä palatseja, jotka oli suunniteltu niin psykologiseksi kuin fyysiseksi suojaksi rahvaan väkivaltaa vastaan.²³⁸ Kapinasta tuli firenzelaistä poliittista elämää pitkälle 1400-luvulle hallinnut taustatekijä ja sisäpolitiikan ase. Esimerkiksi humanisti, Firenzen kansleri Leonardo Bruni käytti Ciompia pahamaineisena esimerkkinä rahvaan vallasta ja eliitin sisäisten ristiriitojen riskeistä.²³⁹

1400-luvun puolivälin esimerkit Milanon Ambrosiaanisen tasavallasta²⁴⁰ tai Stefano Porcarin ”humanistisesta vallankumouksesta” osoittivat, että edes Italian mahtavimmissa kaupungeissa ei ollut löydetty aukottomia keinoja estää alimman väestönsosan väkivaltaista pääsyä valtaan. Porcari oli roomalainen aatelinen ja humanisti, joka vuonna 1453 pyrki salaliitolla kaatamaan paavin ja tekemään Roomasta

234 Pearson 2011, 63–64. Firenzelaisten asenteesta köyhälistöön, ks. esim. Kent 2002, 15–16.

235 Kent 2002, 15: ”*There was no lack of vigorous state action in response to this popular protest during the Quattrocento, for patrician memory of the Ciompi Revolt was long, the violence of those months exaggerated in hindsight.*” Ks. myös esim. Winter 2012, 737.

236 Brucker 1983, 46–47.

237 Winter 2012, 742–743.

238 Kent 1987, 54–57.

239 Ianziti 2008, 12–17.

240 Esimerkiksi humanisti Filelfon asenteesta Ambrosiaanista tasavallaa johtaneita rahvaita kohtaan, ks. Robin 1991, 94–96, 100–101.

tasavallan, jonka johtajaksi kansantribuunina hänet olisi valittu. Sata vuotta aiemmin Roomaa oli samalla tittelillä hallinnut lyhyen aikaa toinen tasavaltalainen kapinallinen, Cola di Rienzo, ja paavi Eugenius oli joutunut pakenemaan Roomasta vihaista väkijoukkoa vuonna 1431. Roomassa oli siten oma historiansa rahvaan väkivallasta, ja myös Porcari nostatti väkijoukkoja kapinaan jo ennen suurta salaliittoaan. Samoin näitä oli tarkoitus hyödyntää vuonna 1453. Salaliitto kuitenkin paljastui, ja Porcari sekä joitakin hänen rikoskumppaneitaan tuomittiin kuolemaan. Porcari hirtettiin ja hänen ruumiinsa jätettiin näytille roikkumaan Castel Sant'Angelon varustuksille.²⁴¹ Salaliiton ja kansannousun uhka, todellinen tai kuviteltu, säilyi silti ilmeisenä myös Roomassa.

Rahvaan muodostaman uhan eliminointi oli näin ollen yksi tärkeimmistä ja akuuteimmista kysymyksistä, joihin 1450–1460-luvun hallitsijat Italiassa etsivät vastausta. Alberti ja Filarete tarttuivat haasteeseen, ja heidän kaupunkisuunnitteluun liittyvät ratkaisunsa pyrkivät huomioimaan juuri ne tekijät, jotka mahdollistivat ja johtivat kapinointiin. He tarjosivat erilaisen vaihtoehdon kuin sotilaat tai perinteiset poliitikot: vastaus kaupungin hallitsemiseen ei suinkaan piillyt (ainoastaan) fyysisessä voimassa sekä ankarissa laeissa, vaan he halusivat arkkitehtuurin avulla ohjata väestön toimimaan hallitsijalle suotuisin tavoin.

Suuri osa tutkielmien kohdeyleisöstä, itsevaltaisista ruhtinaista (*signoria*) oli noussut valtaan enemmän tai vähemmän kyseenalaisen legitimitietin saattelemana. Erityisen suuri tämä ongelma oli Milanon Sforzalla, mutta eivät useat muutkaan ruhtinaat kuten Sigismondo Malatesta tai Federico da Montefeltro voineet olla täysin varmoja ainakaan muodollisesta asemastaan. Samaten Roomassa paavi oli vasta vakiinnuttamassa asemaansa kaupungin ehdottomana hallitsijana. Albertille läheisimmän kaupungin esimerkki kuvaa hyvin, että edes kristikunnan johtaja ei voinut luottaa poliittisen asemansa vahvuuteen. 1400-luvun alussa Rooman tila oli lohduton: paavi ei ollut asunut vakituisesti kaupungissa vuosisataan, edellisellä vuosisadalla sitä olivat ravistelleet tuhoisat luonnonmullistukset, ja se oli harvoille asukkailleen varsin vaarallinen, kun paavi Martinus V lopulta vuonna 1420 pääsi ottamaan haltuunsa paavinistuimen lähes kolmen vuoden kiistelyn jälkeen.²⁴² Vielä Martinuksen seuraajan Eugenius IV:n asema oli heti hänen valintansa jälkeen epävarma; hänhän joutui

241 Porcarin salaliitosta, ks. esim. d'Elia 2007. Albertilta on säästynyt tunnetuin Porcarin teloitusta koskeva selostus. Albertin suhtautuminen Porcariin on ollut yksi debatin aiheista erityisesti liittyen hänen asenteeseen Nikolauksen *renovatioon* – Tafurin mukaan Alberti suhtautui Porcariin ja tämän agendaan varsin sympatisoiden, kun taas Grafton pitää Albertin suhtautumista tyyppillisen ristiriitaisena: vrt. Tafuri 1992, 34–35 ja Grafton 2000, 306–307, 311.

242 McCahill 2013, 2–4.

pakenemaan Roomasta, ja vasta Ferraran–Firenzen kirkolliskokous vuodesta 1438 lähtien selvästi paransi hänen asemaansa.²⁴³ Vasta Nikolaus V:n aikana Rooma todella nousi Italian merkittävimpien renessanssikaupunkien joukkoon.²⁴⁴ Eugeniuksen ja Nikolauksen menestys perustui kykyyn ratkaista samoja ongelmia, joita myös muut italialaiset ruhtinaat kohtasivat, ja joihin Alberti ja Filarete etsivät ratkaisuja. Nämä ruhtinaat edustivat uutta sukupolvea italialaisessa politiikassa: he olivat usein kondottieereina ansioituneita miehiä, jotka nousivat ruhtinaskunnissa valtaan Francesco Sforzan tavoin enemmän tai vähemmän kyseenalaisella oikeutuksella ennemmin asevoimiensa kuin perinnöllisen oikeutensa perusteella. Heidän asemansa oli varsin heikko juridisesti, joten heidän täytyi oikeuttaa asemansa muilla tavoin.

Lauro Martines kuvaa värikkäasti, kuinka nämä ruhtinaat ottivat itselleen roolin, jossa heidän oli todistettava oikeutensa valtaan persoonansa kautta.²⁴⁵ Se tuli ennen kaikkea julkisen näyttävyyden kulttuurin kautta: 1400-luvun italialaisen ruhtinaan menestykselle avaimena oli valta, tai vähintään sen illuusio, ja tämä valta piti osoittaa kaikille. Julkinen valta oli yhtä kuin ruhtinas, joka oli kaupungin rikkain ja näkyvin henkilö. Ruhtinaan varoista, jotka olivat käytännössä yhtä kuin kaupungin varat, suuri osa kului tämän loisteliaisuuden (*magnificentia*) osoittamiseen. Pienempienkin ruhtinashovien jäsenmäärät laskettiin sadoissa.²⁴⁶ Tähän ruhtinaan osoittamaan vaurauteen ja näyttävyyteen liittyivät myös taiteen keräily, rituaaliset kulkueet ja juhlat sekä toinen toistaan upeammat ja kalliimmat vaatteet ja harrastukset sekä arkkitehtuuri. Taiteiden ja arkkitehtuurin tukeminen oli ruhtinaan tapa asettaa nimensä ja persoonansa pysyvästi julkisesti näkyville, ja liittämällä esineisiin ja rakennuksiin suvun vaakuna ei yhdellekään kaupunkilaiselle jäänyt epäselväksi, kuka oli taloudellisesti töiden takana.²⁴⁷

Rakentamiseen kuului suuri esittelyn kulttuuri: henkilön ja suvun identiteetin, vallan ja hurskauden esittelyn.²⁴⁸ Siinä oli kuitenkin kyse myös muusta. Rakentaminen, erityisesti suuremmassa, kaupungin mittakaavassa, oli vallan todellista käyttämistä ja kaupunkilaisten ohjailua urbaanissa tilassa.²⁴⁹ Firenzen Santa Maria del Fioren

243 McCahill 2013, 72–77. Kirkolliskokous oli alkanut Sveitsin Baselissa jo 1431, mutta Eugenius oli tyytymätön Baselin keskustelujen ilmapiiriin ja avasi kilpailevan kirkolliskokouksen Italian Ferraraan, josta kirkolliskokous myöhemmin siirtyi ruttoa pakoon Firenzeen.

244 Esim. Westfall 1974, 1–34.

245 Martines 1988, 218–240.

246 Martines 1988, 233: ”*Luxurious ostentation at the courts was a display of power. Without such an exhibition, there was somehow no sufficient claim or title to the possession of power.*”

247 Welch 1997, 211–239.

248 Martines 1988, 236.

249 Martines 1988, 241–242.

katedraali Brunelleschin kupoleineen oli lähtökohta ja merkkipaalu, joka osoitti firenzeläisen tasavallan mahtia. Katedraalin vihkimisessä kupolin valmistuttua vuonna 1436 se teki suuren vaikutuksen myös paavi Eugeniukseen, tämän kuuriaan sekä itse Albertiin. Humanistit panivat jo tuolloin merkille myös katedraalin poliittisen merkityksen ja sen kyvyn hallita kaupunkitilaa sekä ihmisten mieliä.²⁵⁰ Filarete tuskin oli paikalla katedraalia vihittäessä, mutta se teki myös häneen vahvan vaikutuksen: Santa Maria del Fiore on *Trattaton* alussa yhdessä Milanon Duomon kanssa erityisen maininnan arvoinen oman aikansa rakennuksista.²⁵¹ Kuitenkin vasta Nikolauksen Roomassa Alberti ja Filarete saivat todella nähdä, millainen vaikutus rakentamisella saattoi ihmisiin olla. Nikolaus pyrki tuomaan kirkon opetukset lähelle ihmisiä rakennusten, erityisesti Pietarinkirkon, avulla. Samalla uuden Rooman loistokkuus osoittaisi kristityille heidän uskonsa mahtia.²⁵² Moni vahva ruhtinas oli tahollaan huomannut myös linnoituksen merkityksen vaikuttavan rakentamisen manifestaationa. Linnoituksen merkitys 1400-luvun hallitsijalle oli kiistämätön: se oli vallan näkyvin ilmaisu.²⁵³ Samaan aikaan kun Sforza kunnosti ja vahvisti Milanossa Castello Sforzescoa, joka oli alun perin rakennettu noin sata vuotta aiemmin Visconteille, Urbinossa Federico da Montefeltro aloitti oman linnoituspalatsinsa rakentamista, ja Riminissä oli Sigismondo Pandolfo Malatesta saamassa valmiiksi oman mahtavan linnoituksensa, Castel Sismondon.²⁵⁴ Roomassa puolestaan Nikolaus vahvisti Borgoa ja Castel Sant'Angelo sakraalirakentamisen ohella.

Alberti ja Filarete ymmärsivät erinomaisesti näiden rakennusten mahdollisuudet osoittaa ruhtinaan valtaa ja tämän oikeutta siihen. Yksityisistä rakennuksista komeimman tulee olla hallitsijan, kun taas muiden tulee olla varovaisia, etteivät liikaa erotu toisista ja herätä kateutta.²⁵⁵ Tietysti sakraali- ja jotkin muut julkiset rakennukset ovat vielä esimerkiksi kuninkaan palatsiakin arvokkaammat ja upeammin koristellut, mutta mitä Alberti jättää sanomatta on, että käytännössä julkisista rakennuksista kunnia

250 Grafton 2000, 279–283. Marvin Trachtenberg on puolestaan tutkimuksessaan osoittanut, että Firenzessä oli 1400-luvun puoliväliin tultaessa jo pitkät perinteet pyrkimyksistä kaupungin spatiaaliseen hallintaan visuaalisen vaikutelman kautta; ks. Trachtenberg 1997.

251 *Trattato*, fol. 2r.

252 Vrt. Pearson 2011, 157–159.

253 Martines 1988, 221–222.

254 Federicon palatsista Urbinossa, ks. esim. Hollingsworth 2010, 338–341. Castel Sismondosta, ks. esim. d'Elia 2016, 33–35. Sekä Federico että Sigismondo rakensivat linnoituksensa kuvastamaan mahtiaan ja valtaansa, mutta ne välittivät erilaista henkeä arkkitehtuurillaan: Urbinon *palazzo* kuvasti rakennuttajansa itsevarmuutta ja kykyä tuoda rauhaa, Riminin *castello* puolestaan ruhtinaan sotilaallista voimaa ja valvutuneisuutta. Viesti oli silti sama, kuvastaa hallitsijan kiistämätöntä valtaa; ks. Cole 2016, 115.

255 *De re aed.* 9.1.

lankeaa hallitsijalle. Hyvä esimerkki tällaisesta on kaupungin terveellisyttä edistävä arkkitehtuuri, kuten Sforzan sairaala Milanossa. Jane L. Stevens Crawshaw'n kommentti venetsialaisen ruttosairaalan merkityksestä sopii kuvaamaan myös Milanon olosuhteita: sairaala edesauttoi kauppaa, kaupungin spatiaalista hallintaa sekä hallinnon ja väestön keskinäistä sidettä.²⁵⁶ Milanossa oli todellinen tarve suurelle köyhien sairaalalle.²⁵⁷ Sforza sai näin suuresta sairaalaprojektista, jonka pääarkkitehtina Filarete toimi, erinomaisen tilaisuuden näyttää, kuinka hän henkilökohtaisella panoksellaan pystyi edesauttamaan milanolaisten köyhien oloja. Sairaalassa hän pystyi yhdistämään loisteliaisuuden (*magnificentia*) ja hyväntahtoisuuden (*benevolentia*),²⁵⁸ samalla kun sillä oli myös voimakas koko kaupungin hygieniää kohentava vaikutus. Puhtaudella oli 1400-luvulla myös sosiaalisia ja poliittisia merkityksiä – sillä pystyi osoittamaan auktoriteettiasemaa.²⁵⁹ Siisti kaupunki oli arvattavampi ja turvallisempi. Näin ollen yleishyödyllinen rakentaminen vahvisti sekä ruhtinaan asemaa kaupunkilaisten mielikuvissa että kaupungin spatiaalista hallintaa.

Toinen vastaavanlainen rakennustyyppi ovat niin sanotut speaktaakkelirakennukset (*spectaculum*). Teattereiden, amfiteattereiden ja *circusten* kaltaisilla rakennuksilla on Albertilla merkityksensä sekä kaupunkilaisten vapaa-ajan harrasteena että sotilaskunnan kehittäjänä.²⁶⁰ Filareten tutkielmassa näiden kaltaisiin Roomasta periytyviin speaktaakkelirakennuksiin viitataan jaloina rakennuksina.²⁶¹ Humanistit tunsivat kyllä Juvenaloksen tunnetun lausahduksen ”leipää ja sirkushuveja” ja ymmärsivät sen käytännön merkityksen ruhtinaalle vielä 1400-luvullakin. Näyttävyyden ja hyväntahtoisuus olivat keinot, joilla ruhtinaat pystyivät parhaiten kääntämään suuret

256 Crawshaw 2012, 19: ”[T]he priority of protecting trade, the use of space for social and medical control and the development of charitable initiatives as a tie between the city's government and its people.” Crawshaw'n kiinnostuksenkohteena ovat ruttosairaalat (*lazaretti*) erityisesti Venetsiassa, mutta luonnollisesti monet sairaaloiden yhteiskunnalliset piirteet olivat samoja. Venetsiaan oli rakennettu ensimmäinen ruttosairaala, Lazaretto vecchio, vuonna 1423, kun taas Milanossa oli väliaikainen *lazaretto* vuodesta 1448 lähtien, ja ensimmäinen pysyvä ruttosairaala saatiin kaupunkiin vasta 1488. Filarete on päässyt siten tutustumaan Venetsian ruttosairaalaan kaupungissa ollessaan, joten hänellä on myös sen puolesta voinut olla jonkinlainen asema sairaala-arkkitehtuurin asiantuntijana. Merkittävin ero Lazaretto vecchio ja Ospedale Maggiore välillä oli sijainti: ruttosairaalat pyrittiin rakentamaan kaupungin ulkopuolelle, kun taas Milanon sairaala sijaitsi keskeisellä paikalla kaupungissa. Ks. erityisesti Crawshaw 2012, 1–22.

257 Lazzaroni & Muñoz 1908, 185.

258 Klassikkoesimerkki hyväntahtoisesta diktaattorista oli 1400-luvun vaihteessa kirjoittaneen firenzeläisen humanistin Coluccio Salutati teoksessa *De tyranno*. Edes tasavallan kansleri ei teoksessa yksiselitteisesti tuominut tyranniaa, vaan puolusti erityisesti Caesaria tyrannina, joka toi järjestyksen hallintoon. Ks. Pearson 2013, 58–60; Emerton 1925, 25–116, erit. 93–94.

259 Biow 2006, 58: ”Cleanliness for Alberti, Tasso, Foscarini, and Bruni was, as it was for Cellini in his autobiography, a mark of legitimacy, status, and authority.”

260 *De re aed.* 8.7.

261 *Trattato*, fol. 86v.

massat itselleen suopeiksi. Arkkitehtuuri oli mitä parhain keino toteuttaa näitä ominaisuuksia.

Ruhtinaalla oli muitakin keinoja voittaa kaupunkilaisten suosio puolelleen. Erityisesti Alberti ehdottaa ruhtinaalle vahvaa liittoa kirkon kanssa. Vaikka hän *Pontifexissa* ja *Momuksessa* esiintyi varsin kärkkäänä kirkon ja kuurian kriitikkona, piti hän mahdollisena kirkon sisällä tapahtuvaa reformaatiota, jota voitaisiin myös edistää arkkitehtuurin avulla.²⁶² Alberti halusi varata kirkolle kaupungin arvokkaimman paikan niin topografisesti kuin myös hierarkkisesti ja siten taata sille vahvan aseman. Vastineeksi tästä asemasta hän odottaa kirkon tukevan pysyvää yhteiskuntajärjestystä ja ruhtinaan pysymistä vallassa. Kuvatessaan papin tehtävää pahetta vastaan taistelevana soturina Alberti intoutuu varsin voimakkaaseen ilmaisuun.²⁶³ Papin tulee hyveen ja totuuden avulla johdattaa ihmiskuntaa kohti parempaa, ja toisaalta avustaa heikkoja ja kärsiviä. Varmistaakseen, että klerus todella keskittyy oikeaan työhönsä ja rooliinsa korruptoitumatta Alberti sijoittaa uskonnolliset rakennukset, kuten luostarit, tarkasti sopiviin paikkoihin riippuen niiden luonteesta ja tarpeista. Kuitenkin kaikkein vahvimmin kirkon ja ruhtinaan liitto tulee esille, kun hän käsittelee basilikaa. Basilika on Albertille ennen kaikkea oikeusistuimen paikka, ja toisaalta oikeuden hän yhdistää jumalallisuuteen.²⁶⁴ Oikeudenmukaisuus on jumalallinen hyve, mutta loppujen lopuksi Alberti pitää maallisen oikeuden viime kädessä maallisten virkamiesten, ja siten hallitsijan, käsissä.

Kirkon tärkeimmäksi maalliseksi tehtäväksi kaupungissa tulee näin ollen antaa selkeä siunaus oikeudelle, eli hallitsijalle ja tämän toimille. Kirkon auktoriteettiasema 1400-luvun Italiassa ei ollut välttämättä niin vahva kuin Alberti ja Filarete olisivat toivoneet. Erityisesti alemman papiston ammattitaito oli usein todella heikkoa. Piispat puolestaan eivät juuri viihtyneet heille osoitetuissa hiippakunnissa, vaan pysyttelivät Roomassa ja muissa suuremmissa kaupungeissa jättäen käytännön toimet sijaisilleen. Usein hiippakunnissa ei piispaa nähty kuin korkeintaan kerran tai kaksi.²⁶⁵ Lisäksi kansan kiinnostus kirkkoa kohtaan oli varsin marginaalista, ja lähinnä karismaattisten saarnaajien saarnat keräsivät yleisöä; toisaalta kirkot olivat yleisiä kokoontumispaikkoja

262 Ks. esim. *De re aed.* 7.13.

263 *De re aed.* 5.6–5.7.

264 *De re aed.* 7.1: ”*Idcirco basilicam, ubi ius dandum sit, religioni adiudicabimus.*” Ks. myös *De re aed.* 7.14.

265 Hay 1977, 20; vrt. *De re aed.* 7.13. Edes suuren ja merkittävän Milanon arkkipiispa Stefano Nardini monen seuraajansa tavoin ei asunut kaupungissa, vaan keskittyi uraansa kuuriassa; Hay 1977, 13.

ja kaupungin seurakuntien kirkot olivat identiteetin lähteitä.²⁶⁶ Niinpä kirjoittajat pyrkivät nostamaan kirkon profiilia ruhtinaan auktoriteetin avulla ja rinnalla. Filarete olettaa, että ruhtinaalle suosiollinen piispa myös asuu Sforzindassa, ja myös Alberti esittää itsestään selvänä, että piispa on paikan päällä.²⁶⁷ Italialaiset kirkkorakennukset olivat usein varsin surkeassa kunnossa, ja Alberti korostaakin sakraalirakennusten kauneuden ja keskeisen sijainnin merkitystä.²⁶⁸ Kirjoittajat esittävät kirkollisia reformeja, jotka olivat ennen kaikkea ruhtinaan toteutettavissa.²⁶⁹ Edistäessään kirkon asemaa kaupungissaan tämä saisi uskollisemman ja samalla myös kansan silmissä uskottavamman liittolaisen.

Toisaalta kirkko oli potentiaalinen liittolainen tai pikemmin esikuva myös siviilihallinnossa. Alberti oli päässyt kuurian jäsenenä tutustumaan Rooman kaupunkia leimaavaan erittäin vahvaan hierarkiaan. Tämä oli luonnollista seurausta hierarkkisesta kirkosta, jonka huipulla paavi oli, erityisesti Ferraran–Firenzen kirkolliskokouksen jälkeen.²⁷⁰ Kirkon ohella myös paavin ja muiden vaikutusvaltaisten kirkonmiesten, kuten kardinaalien, sekä voimakkaiden paikallisten aatelisten virallisissa kotitalouksissa oli selkeä hierarkia.²⁷¹ Alberti ymmärsi selkeän, mahdollisimman suoraviivaisen ja yksiselitteisen sosiaalisen ja poliittisen järjestelmän edut ennen kaikkea hallitsijan näkökulmasta. Useimpien maallisten ruhtinaskuntien olemassa olevia järjestelmiä systemaattisempi kirkollinen hierarkia saattoi näin toimia hyvänä lähtökohtana myös maalliselle yhteiskunnalliselle järjestykselle.²⁷² Erityisesti kuurian keskitetty byrokratia oli mainio esikuva kanslioille, ja myös kirkon laajempi organisaatio oli periaatteessa hyvä malli, vaikka sen käytännön toteutus Italiassa oli heikompaa.²⁷³

Filareten suhde kirkkoon ei ollut yhtä henkilökohtainen kuin Albertilla, ja lisäksi hän kirjoitti milanolaiselle Sforzalle. Tällä oli jo takanaan yksi 1400-luvun Euroopan

266 Hay 1977, 23–25, 64–68.

267 *Trattato*, fol. 66v; *De re aed.* 5.6.

268 Esimerkiksi Albertin suojelija, piispa Albergati kiinnitti huomionsa Bolognan kirkkorakennusten surkeaan kuntoon; Hay 1977, 56; *De re aed.* 5.6, 7.3.

269 Vahva ruhtinas saattoi vaikuttaa merkittävästi paikallisiin uskonnollisiin toimijoihin sekä toisaalta piispan valintaan ja saada oman suojattinsa valituksi. Esimerkiksi Francesco Sforza sai vuonna 1454 veljensä Gabrielen nimitetyksi Milanon arkkipiispaksi. Sen sijaan vuonna 1461 arkkipiispaksi valittiin kurialisti Stefano Nardini, joka ei Gabriele Sforzasta poiketen asunut Milanossa. Hay 1977, 13, 82.

270 Kirkolliskokouksessa päädyttiin toteamaan paavin olevan ylin kristillisen vallan käyttäjä vastineena konsiliaristien pyrkimyksille tehdä kirkolliskokouksesta paavia ylempi taho; Westfall 1974, 3–4. Ferraran–Firenzen kirkolliskokouksesta yleisemmin, ks. esim. Gill 1959.

271 D'Amico 1983, 38–39. *Familian* vahvasta institutionaalisesta asemasta kertoo, että sillä oli jopa itsenäistä tuomiovaltaa.

272 Ackerman & Rosenfeld 1989, 36.

273 1400-luvun kuurian organisaatiosta, ks. d'Amico 1983, 19–28. Kirkon organisaatiosta ja sen käytännön ongelmista, ks. Hay 1977, 9–25.

tehokkaimmista byrokraatioista, joka oli hyvin vahvasti keskitetty ruhtinaan ja tämän virkakoneiston tärkeimmän osaston, salaisen kanslian (*Cancelleria Segreta*) johtajien Simonettojen ympärille.²⁷⁴ Kanslian järjestelmällisyys näkyi erityisesti sen propagandatyössä: toisessa luvussa esitellyn historiaprojektin ohella Sforzan kanslia erikoistui myös nopeasti ”informaatiosotaan”: se kehitti Italian-laajuisen tiedonhankintaverkostonsa huippuunsa ja pystyi siten levittämään ja tarvittaessa muokkaamaan uutisia ja tietoja sopivissa muodoissa.²⁷⁵ Näin ollen Filareten ei tarvitse erityisesti korostaa papiston merkitystä yhteiskuntarauhan säilyttäjänä tai ottaa kirkollista organisaatiota esikuvaksi. Myös Filarete ymmärsi kuitenkin antaa kirkolle olennaisen roolin ruhtinaan aseman tukijana. Esimerkiksi Sforzindan kaupungin perustamisseremoniaa kuvatessaan hän esittää, että ruhtinaan lisäksi paikalla on paitsi tämän poika sekä arkkitehti myös piispa paavin edustajana.²⁷⁶ Hän pitää myös huolen siitä, että kaupungista saavat tilat kaikki merkittävät sääntökunnat, joista ensimmäisen, fransiskaaniin, kirkko sijaitsi aivan ruhtinaan palatsin vieressä.²⁷⁷

Milanossa byrokraattinen hallinto oli jo varsin kehittyntä, mutta arkkitehtonisilla ratkaisuilla sopiva järjestys oli mahdollista saada tehokkaammin ulotettua myös syvemmin yhteiskuntaan. Filareten ei tarvinnut ehdottaa kokonaan uutta järjestelmää Milanoon, mutta parannetulla arkkitehtuurilla voitiin silti parantaa Sforzan mahdollisuuksia käsitellä aluettaan. Vaikka byrokraatia toimisi, ei se silti ollut ainoa tai täydellinen mekanismi, joka saattoi asettaa mahdollisesti levottomien kaupunkilaisten muodostaman uhan hallittavaksi. Filaretella oli tarjota keinoja tehostaa tätä hallintoa.²⁷⁸

Ratkaiseva seikka, joka tuli ottaa huomioon kaupungin hallinnassa oli *decorum*. Se oli arkkitehtikirjoittajien keino todella hallita väestöä ja näiden toimintaa. Korostamalla *asianmukaisia* käyttäytymismalleja ihmisille ja ohjaamalla arkkitehtuurin avulla heitä tähän Alberti ja Filarete pystyivät tarjoamaan ruhtinaille ennakoitavuutta. *Decorumin* periaate oli käytännöllinen keino hillitä yhteisön sosiaalista liikkuvuutta ja sosiaalisten asemien hämärtymistä.

Alberti ja Filarete eivät jättäneet epävakaata rahvasta vain mielikuvien kautta hallittaviksi, vaan heillä on myös keinonsa ohjata ja valvoa suoraan väkijoukkoja arkkitehtuurin avulla. Molemmat pyrkivät rakentamaan kaupungin ja rakennukset siten, että yhteiskunnallinen hierarkia on koko ajan läsnä ja ylemmät valvovat alempiaan.

274 Lubkin 1994, 19–22.

275 Lazzarini 2015, 70–75.

276 *Trattato*, fol. 25r.

277 *Trattato*, fol. 76v.

278 Vrt. Miller & Rose 2010, 47–48.

Filarete perustelee järjestelyä, jossa piispa, kaniikit ja papit asuvat samassa rakennuksessa: ”Minusta vaikuttaa, että kun paimen on lähellä lampaitaan, nämä ovat valppaampia eivätkä ajaudu pahantekoon. Erityisesti näin on yöaikaan, sillä kun paimen on lukinnut lampaansa yöksi, ei hänen tarvitse huolehtia sudesta.”²⁷⁹ Samoin hän tekee suoraan selväksi, että ruhtinaan ja armeijan läsnäolo ehkäisee ongelmia rakennustyömaalla.²⁸⁰ Alberti muun muassa haluaa rakentaa teiden risteykset (joiden hän korostaa olevan käytännössä pieniä aukioita) sellaisiksi, että lastenhoitajat ja vanhukset viettävät näissä aikaa:

Ja imettäjät ovat kiitoksen kaipuussaan siistimpiä sekä vähemmän taipuvaisia huolimattomuuteen, kun ovat niin monen tarkkailijan silmien alla - - Näin ollen myös vanhemman väen läsnäolo vähentää aukioilla leikkivän ja kilpailevan nuorison iästä johtuvaa kurittomuutta ja hulluttelua.²⁸¹

Luonnollisesti kirjoittajat antavat hallitsijalle myös mahdollisimman suorat valvonnan mahdollisuudet, kuten rakenteisiin piilotetut kuuntelutorvet, salakäytävät sekä valvontatornit.²⁸² Salaiset kuuntelutorvet ja käytävät antavat hallitsijalle mahdollisuuden vakoiluun, mutta kuten linnoitus, julkiset valvontatornit antavat kaupunkilaisille selkeän kuvan siitä, että he ovat ainaisen tarkkailun alla.

Itse rakentamisessa ja vaurauden esittelyssä *decorum* oli suuremmassa roolissa yhteiskunnan ylempiä luokkia hillittäessä, kun taas rahvaan tapauksessa se toimi kirjoittajilla puhtaammin sosiaalis-moraalisena käyttäytymiskoodistona. Puhuessaan neljännessä kirjassaan sosiaalisesta järjestyksestä ja kunkin yhteiskuntaryhmän vastuista Alberti toteaa köyhimpien kaupunkilaisten roolin varsin yksiselitteisesti: ”Kaikkien muiden ihmisten tulee totella näitä ensimmäisiä kansalaisia ja täyttää heidän toiveensa, sikäli kun tarve sitä vaatii.”²⁸³ Rahvaan toimintaan pyrittiin vaikuttamaan paitsi valvonnalla, myös arkkitehtonisilla ratkaisuilla, jotka ohjaisivat toivottuun toimintaan, eli häiriöttömään toimeliaisuuteen. Kirjoittajat ohjaavat rahvasta ylhäältä johdetulla segregatiolla ja kaavoituksella. Roomassa erityisesti Nikolaus oli pyrkinyt rikkomaan perinteisesti identiteetiltään vahvoja kaupunginosia, joissa maalliset mahtisuvut olivat

279 *Trattato*, fol. 66v: ”[A] me pare che quando il pastore è presso alle sue pecore, elle sono più riguardate, e anche esse non trascorrono a fare danno, e massime la notte, ché quando il pastore ha rinchiuse le sue pecore non ha pensiero del lupo.”

280 *Trattato*, fol. 23v.

281 *De re aed.* 8.6: ”[E]t nutrices laudis studio essent lautiores et minus, inter tot eius ipsius rei observatrices, errarent negligentia. - - Adde quod ludibundam et certantem spatiis laxioribus iuventutem patrum praesentia ob omni lascivientis aetatis improbitate et scurrilitate deterrebit.”

282 *De re aed.* 5.2–5.3.

283 *De re aed.* 4.1: ”Caetera omnis hominum manus et numerus hisce primariis, prout usus postulet, obtemperabunt atque subministrabunt.”

vahvimmillaan.²⁸⁴ Seurakuntiin perustuva jako tarjoaisi, kuten edellä nähtiin, ruhtinaalle huomattavan paljon mahdollisuuksia mielipidevaikuttamiseen myötämielisen papiston avulla.

Albertin äärimmäisin ehdotus on rakentaa kaupungin sisälle muuri, joka sulkisi sisäänsä köyhemmän työläisväestön:

Sillä rikkaammat ovat kyllä mieluusti väljemmissä tiloissa ja hyväksyvät mielihyvin olevansa sisäisellä muurilla erotettuina sekä jättävänsä myyntikojut ja kaupungin keskuksen työpajat ja käsityöläiset torikauppiaille. Syntyy myös enemmän turvallisuutta ja vähemmän harmeja, kun tuo Terentiuksen Gnathon kuvaama teurastajien, kokkien ja sen sellaisten täyttämä laiska väkijoukko on eristetty näistä tärkeimmistä kansalaisista.²⁸⁵

Alberti ymmärsi näiden tiettyjen ammattikuntien harjoittajien keräävän ympärilleen ja implikoivan tietynlaisia, epäjärjestykseen yhteydessä olevia ihmisiä ja piti heitä vakavana uhkana järjestykselle.²⁸⁶ Hän ei tietenkään pidä tällaista muuria käytännön ratkaisuna, vaan toisaalla hän suosittelee maltillisempaa kaavoitusta, jossa arvostetummat ammatinharjoittajat, kuten hopeasepät, maalarit ja jalokivikauppiat, toimivat keskeisillä markkinapaikoilla ja vähempiarvoiset kauempana keskustasta.²⁸⁷ Tällaisella asettelulla hän pyrkii minimoimaan rahvaan aiheuttaman epäjärjestyksen mahdollisuuden. Markkinapaikat ja niiden tavernat olivat varsin otolliset paikat sekasortoisille olosuhteille ja niistä kasvaville levottomuuksille.²⁸⁸ Muun muassa Stefano Porcari pyrki hyödyntämään Rooman kaoottisia olosuhteita kannustaessaan väkeä kapinaan.²⁸⁹ Myös Filareten ratkaisu on sijoittaa arvokkaammat kauppiat kuten hopeasepät keskusaukiolle vähemmän arvokkaiden toimiessa pienemmillä aukioilla.²⁹⁰ Hän tosin sallii esimerkiksi teurastajien toimia varsin lähellä Sforzindan keskustaa eikä pidä tätä ongelmana.

Decorumin toimivuus ei perustu vain sen perusteella luotavaan staattiseen yhteiskuntajärjestelmään, vaan samalla se myös antaa jokaiselle tehtävän ja roolin tässä yhteiskunnassa. Vaikka Alberti ei halunnut antaa rahvaalle liikaa poliittisia

284 Black 2001, 67.

285 *De re aed.* 5.1: ”[N]am ditiores quidem quam laxioribus delectati spaciis facile priore a muro excludi se patientur; macellumque mediasque urbis officinas et artificia non inviti circumforaneis cupidenariis relinquent; ignavaque illa Terentiani Gnathonis turba fartorum laniorum coquorum et eiusmodi plus securitatis et minus suspicionis afferet, quam si ab ea primarii cives non escluderentur.” Vrt. *Ter. Eun.* 2.2.

286 Pearson 2011, 63–71.

287 *De re aed.* 7.1.

288 Pearson 2011, 67–68.

289 D'Elia 2007, 210.

290 *Trattato*, fol. 60v–61r.

vaikuttamismahdollisuuksia, periaatteessa Albertin kauneuden maksiimin mukaisesti täydellisessä yhteiskunnassa on myös sen kaikkein vähäarvoisimmalla korvaamaton rooli, jota ei voida poistaa yhteiskunnan tasapainon (*concinntas*) kärsimättä.²⁹¹ Korvaamaton rooli ei tietenkään tarkoittanut, että hän olisi pitänyt rahvaan aseman parantamista tarpeellisenä ainakaan tämän tasapainon vuoksi, pikemminkin päinvastoin. Toisaalta Alberti ja Filarete kiinnittivät varsin paljon huomiota myös kaupungin hygieniaan sekä köyhien sairaanhoitoon, joten todennäköisesti heidän reforminsa olisivat parantaneet myös köyhimpien asemaa jonkin verran.²⁹² Samoin he kantoivat huolta myös ruokahuollon suhteen. Kuten todettua, heille oli tärkeää pitää kaupunki itseriittoisena ja ravittuna jopa sota-aikana, rauhasta puhumattakaan. Molemmat kirjoittajat osoittivat kiinnostusta maanviljelyyn muissa teoksissaan: Filarete mainitsee *Trattatossa* kirjoittaneensa kokonaisen tutkielman aiheesta, ja Alberti sivuaa aihetta *Della Famigliassa*.²⁹³ Ennen kaikkea köyhien tilannetta olisi toki parantanut jatkuva rauhan ja kasvavan talouden tila. Albertin ja Filareten kaupunkisuunnitelmat eivät olleet missään nimessä tarkoitettuja sosiaalisiksi reformeiksi ja köyhimpien aseman parantaminen ei ollut itseisarvoista. He kuitenkin käsittivät, että parantamalla heikompien elinoloja myös ruhtinaan asema vakautuisi.

Kirjoittajat pyrkivät osallistamaan kaikki yhteisön jäsenet työskentelemään yhteisön parhaaksi. Alberti ei hyväksy tuottamattomia asukkaita kaupunkiinsa: ”Kukaan ei ole niin vajaakuntoinen, ettei voisi jotenkin työllään hyödyttää yhteisöä; jopa sokea voi toimia hyödyllisesti köydentekijänä.”²⁹⁴ Samoin hän kannattaa työläisten palkkaamista julkisiin kunnossapitotöihin.²⁹⁵ Filarete puolestaan haluaa esimerkiksi käyttää pitkäaikaisvankeja työvoimana: ”Tässä paikassa harjoitettiin kaikenlaisia ammatteja, ja kaikki työskentelivät; kuka yhden ja kuka toisen työn parissa, kukin omien kykyjensä sekä asemansa mukaan.”²⁹⁶ Tällä asenteella on toki käytännöllinen

291 Vrt. *De re aed.* 6.2.

292 Ks. esim. Pearson 2011, 90–93.

293 Pearson 2011, 116, 143–144.

294 *De re aed.* 5.8: ”[N]ullum esse tam comminutum, quin aliqua in re hominum caetui sua possit opera prodesse; quin caeci funariis saltem iuvandis prosunt.” Toisaalta Anthony Grafton ja Caspar Pearson ovat kiinnittäneet huomionsa *Momuksen* kohtaan, jossa Momus pitää ylistyspuheen kerjäläiselle, ainoalle todella vapaalle julkisen tilan hyödyntäjälle ja omistajalle. Tämä on luonnollisesti varsin vahvassa kontrastissa Albertin *De re aedificatorian* tuottavan kansalaisen ajatuksen välillä, mutta se toisaalta jälleen alleviivaa *Momuksen* satiiria, jolta ei välttyä edes täydellistä miljöötään luova arkkitehti. Vrt. Grafton 2000, 310–311; Pearson 2011, 102–105; *Momus* 2.47–2.54.

295 *De re aed.* 10.16.

296 *Trattato*, fol. 165r: ”Era in questo luogo d'ogni ragione arte, e tutti lavoravano, chi a uno e chi a un altro serviva secondo sua qualità.” Huomattavaa on, että renessanssiaikaan vankeus ei ollut yleinen rangaistusmuoto, vaan se oli varattu lähinnä papistolle ja muille yhteiskunnan korkea-arvoisemmille jäsenille sekä velallisille. Köyhempien rangaistuksissa suosittiin nopeampia ja edullisempia ratkaisuja

hyötynsä siinä, ettei hyvää potentiaalista työvoimaa hukata, mutta samalla Alberti ja Filarete varmistavat, että kaupungin jokainen asukas pysyisi mielekkäästi kiireisenä eikä ehtisi suunnitella tai ajautua levottomuuksiin. Tässä mielessä Albertin kaupungin jakava muuri ei olisi mielekäs. Rahvaan täydellinen eristäminen ei olisi ruhtinaan kannalta järkevää – sen sijaan nämä pitäisi saada rajoitetusti mukaan kaupungin elämään ja saada heidät identifioitumaan kaupunkiin ja sen hallitsijaan. Näyttävien rakennusten ja vaikutusvaltaisten piispojen propaganda olisi vailla mieltä, jos ne eivät koskaan tavoittaisi köyhimpiä. Riittävät, ruhtinaan nimissä tehtävät kohennukset köyhien elinolosuhteisiin olisivat varmin keino saavuttaa näiden kiintymys ja uskollisuus. Sopiva kaavoitus antaisi myös mahdollisuuden valvoa ja kontrolloida rahvasta tehokkaasti, mikä olisi näiden yhdessä suuressa suljetussa yhteisössä huomattavasti vaikeampaa. Alberti ja Filarete pyrkivät löytämään rahvaan sijoittamisessa kaupunkiympäristöön sopivan tasapainon, jossa nämä tulevat osaksi yhteiskuntaa ja ovat riittävän hyvin valvottavissa, mutta eivät kuitenkaan hallitse liikaa kaupunkikuvaa vähentäen sen kauneutta ja arvostusta muodostaen samalla turhan näkyvän ja pelottavan uhan turvallisuudelle.

Arkkitehtikirjoittajat pyrkivät antamaan hallitsijalle työkaluja hallita yhteiskunnan jäseniä rauhanomaisesti. Heillä on silti myös tarjota ratkaisunsa siihen, jos kaikki pettää, ja ruhtinas joutuu puolustautumaan aseellisesti omia kaupunkilaisiaan vastaan. Tähänkin heidän ratkaisunsa ovat ennen kaikkea arkkitehtoniset, eivätkä he sen sijaan taaskaan juuri puutu puolustavien joukkojen luonteeseen tai muotoon.

Albertilla kaupungin omat asukkaat muodostavat nimellisesti suurimman uhan luonnollisesti tyrannille.²⁹⁷ Käytännössä hän tuskin kuitenkaan uskoi, etteivät hänen neuvonsa olisi kelvanneet myös ”lailliselle” kuninkaalle – olihan rahvaan kapinointia nähty niin Firenzen tasavallassa kuin myös paavillisessa Roomassa. Aiemmin jo mainitun tehokkaan vakoiluverkoston lisäksi hän suosittelee kaupungin rakentamista siten, että sen puolustaminen on mahdollista mahdollisimman vähäisellä sotilasjoukolla. Hän haluaa hajottaa kaupungin pienempiin yksiköihin kanavoinnilla sekä katuverkoston epäsäännöllistämällä esimerkiksi umpikujien avulla.²⁹⁸ Ruhtinaan linnoituksesta hän

kuten sakkoja, ruoskintaa tai kuolemaa; Black 2001, 196. Albertin vankila vaikuttaa konventionaalisemmalta, mutta hän korostaa vankilan rehabilitoivaa vaikutusta: niille, jotka eivät ole menetettyjä tapauksia (eli kuolemaantuomittuja), hän ehdottaa koulutusta, jotta he voivat palata yhteiskuntaan tuottavina kansalaisina; *De re aed.* 5.13.

297 *De re aed.* 5.1: ”*Tyranno cum sui nihilo segnus hostes sint quam alieni, utrinque munienda ei civitas est adversus alienos adversusque suos.*”

298 *De re aed.* 4.5, 5.1. Toisaalta suuren kaupungin tärkeimpien katujen tulee olla suorita ja näyttäviä arvokkuussyistä; tässä näkyy jälleen kaupunkisuunnittelijoiden dilemma yhdistää usein keskenään

suosittelee sellaista, että sitä voidaan puolustaa mahdollisimman harvoilla sotilaille, ja toisaalta se mahdollistaa myös vastahyökkäyksen. Samoin linnoituksen tulee kestää myös pidempikestoinen piiritys ja pystyä vastaanottamaan apua kaupungin ulkopuolelta.²⁹⁹

Filareten käytännön ratkaisut ovat jälleen varsin samankaltaisia kuin Albertilla, mutta hänellä oli kirjoittaessaan mielessään tietty kaupunki ja tietty patronus. Filarete saattoi luottaa Sforzan joukkojen kykyyn hallita Milanoa ja sen väestöä – propagandan nimissä hänen oli myös pakko. Niinpä hänen mukaansa jo pelkkä ruhtinaan ja tämän joukkojen läsnäolo riittää estämään työntekijöiden levottomuuksia.³⁰⁰ Toisaalta Filarete tahtoo osoittaa Sforzan asiantuntijuutta ja lujutta sotilasasioissa, kun *Trattatossa* kaupungin linnoituksen, *roccan*, suunnittelee itse ruhtinas, jolla on näiden valloittamisesta runsaasti kokemusta.³⁰¹ Filarete astuu näin ollen suosiolla sivummalle tässä tyytyen esittämään vain joitakin huomioita. Tilanteessa korostuu jälleen Filareten koulutus siviiliarkkitehtina, joka halusi välttää aseellisen konfliktin ja rakentaa vauraan ja rauhallisen kaupungin kansalaishumanistin osallistavalla metodilla. Sforzalla oli kyllä hovissaan häntä pätevämpiä sotilasjohtajia, joten Filareten täytyi osoittaa siviilihallinnon metodinsa ensisijainen paremmuus tehdäkseen itsensä tärkeäksi.

Eliitin hallinta

Humanistit suhtautuivat rahvaaseen epäillen ja pyrkivät estämään tältä mahdollisuudet aiheuttaa poliittista epävakautta. Yhteiskunnan eliittiä Alberti ja Filarete eivät tietenkään samalla tavoin halunneet täysin vieraannuttaa vallasta, vaan heidän täytyi luoda olosuhteet, joissa eliitti pystyisi toimimaan hallitsijan apuna kyseenalaistamatta kuitenkaan tämän asemaa ylimpänä johtajana.

Decorum on myös tässä tapauksessa se keino, jolla kirjoittajat pyrkivät hallitsemaan tilannetta. Ruhtinaalla ja tämän asemaa tukevilla julkisilla rakennuksilla tulee olla ensisijainen asema, ja niiden takana tulee keskenään tasapäinen eliitti. Eliitinkin Alberti käytännössä onnistuu määrittelemään rakentamisen avulla: tietyt julkiset rakennukset, kuten *comitium* ja senaatti, ovat avoinna vain ”tärkeimmille ja

ristiriitaiset turvallisuus ja näyttävyys.

299 *De re aed.* 5.3–5.5.

300 *Trattato*, fol. 23v.

301 *Trattato*, fol. 37v.

julkisia tehtäviä hoitaville kansalaisille”.³⁰² Huomattavaa on, että vaikka nämä instituutiot ovat periaatteellisesti tasavaltalaisia, ei ole myöskään estettä, ettei niitä voitaisi hyödyntää virkamieskoneistona myös yksinvaltaisissa yhteisöissä. Kuten on todettu, kansalaishumanismi ei itsessään vaatinut tasavaltalaista hallintoa, vaan itsestään selvästi myös ruhtinashoveissa oli kysyntää taitaville virkamiehille. Filaretella eliitin määrittelemisen on varsin yksinkertaista, sillä Sforzindassa ruhtinas itse osoittaa kullekin tämän yhteiskunnallisen aseman.³⁰³ Todellisuudessa tietenkin 1400-luvun Italiassa yhteiskunnallisen eliitin määrittelemisen on ollut vaikeaa jopa aikalaisilleen, erityisesti Firenzen kaltaisissa muodollisissa tasavalloissa. Kuitenkin varakkaat, poliittisesti vaikutusvaltaiset henkilöt ja suvut lienevät kohtuullisen hyvin tunnistaneeet itsensä ja toisensa, tai vähintään halunneet tunnistaa itsensä tällaisiksi.³⁰⁴

Eliitin sisäiset kuppikunnat ja fraktiot olivat Albertille ja Filaretelle yksi suurimmista uhista kaupungin järjestykselle. Kaupungin sisäiset valtataistelut olivat johtaneet niin Albertien suvun kuin paavi Eugeniuksen maanpakoon Firenzestä ja Roomasta. Leonardo Bruni näki Firenzen Ciompi-kapinassa taustalla ennen kaikkea eliitin välisen valtakamppailun.³⁰⁵ Myös Sforzan suvun asema Milanossa oli enemmän tai vähemmän epävarma, ei vähiten sen vuoksi, että Filippo Maria Visconti oli sulkenut tyttärensä ja Francesco Sforzan perimyksestä. Filaretin *Trattaton* propagandistisessa historiaosuudessaan tästä syytettiin ”tiettyä ylenkatsetta, jonka pahat kielet ja kateus synnyttivät hänen mieleensä, kuten usein käy”.³⁰⁶ Kaikissa näissä kaupungeissa paikallisen eliitin taistelu joko toisiaan tai hallitsijaa vastaan, tai jopa molempia, oli lopulta johtanut lyhytaikaiseen ja väkivaltaiseen hallintoon. Ruhtinailla oli siten luonnollisesti erittäin suuri tarve saada hillittyä eliitin keskinäistä kilpailua, tai vielä paremmin kohdentaa kilpailu sellaiseksi, että se vahvistaisi hallitsijan valtaa.

Alberti suosittelee vahvasti yksityisen rakentamisen rajoittamista tarpeen tullen myös laein, eikä tämä rakentaminen saa yltää julkisen tasolle; toisaalta yksityiset rakennukset eivät saa liikaa erota toisistaan, jotta ne eivät herättäisi kateutta ja

302 *De re aed.* 8.8: ”*primariis civibus et publicum negotium gerentibus*”.

303 *Trattato*, fol. 163v: ”*E così il Signore lui scomparti i luoghi e' siti, secondo le persone e seconde l'arti.*”

304 Kent 2004, 168–175.

305 Ianziti 2008, 13–16.

306 *Trattato*, fol. 104r: ”*per certi sdegni, come spesso accade, che mella mente gli erano per male lingue conceputo e per invidia*”.

kilpailua.³⁰⁷ Myös esimerkiksi yksityisten kansalaisten rakentamat tornit tulee kieltää, sillä ne eivät kuulu rauhanomaiseen ja hyvin järjestäytyneeseen kaupunkiin.³⁰⁸

Tavoitteena on valjastaa eliitti hallitsijan käyttöön ja luoda tasapainoinen asema, jossa tämä hyväksyy asemansa ja pyrkii edistämään *status quota* sekä yhteisön hyvinvointia. Ensimmäisenä myönnytyksenä sille on yhteiskunnallisen luokkakierron jäädyttäminen: vaikka eliitti ei enää voisikaan nousta ruhtinaan tasolle, sen jäsenten asema sementoituisi eikä keskiluokasta tulisi enää nousukkaita, joihin eliitti suhtautui varsin suurella varauksella.³⁰⁹ Varsinainen hallitseva poliittinen eliitti oli tasavalloissa hyvin pieni, vain joitakin kymmeniä sukuja, ja ruhtinaskunnissa johtava eliitti oli vielä pienempi.³¹⁰ Vallan ytimessä oli paikkoja tarjolla varsin vähän, ja kerran sieltä pudottua saattoi suvun olla vaikea enää saavuttaa tätä asemaa. Albertit eivät koskaan toipuneet maanpaostaan oltuaan sitä ennen Firenzen johtavia sukuja,³¹¹ samoin esimerkiksi Castellanin suvun tarina on kuvaava: 1300-luvun firenzeläinen mahtisuku ajautui muutamassa vuosikymmenessä taloudelliseen ja poliittiseen unohdukseen.³¹² Ruhtinashoveissa henkilökohtainen suosio oli merkittävämpää, mutta epäsuosioon joutumisella oli vastaavat vaikutukset. Francesco Sforzan kuoltua Galeazzo Maria Sforza veti tukensa muiden muassa Filaretelta ja Francesco Filelfolta. Roomassa Eugenius ajautui sotajalalle erityisesti Colonna-suvun kanssa yritettyään riistää näiltä Colonna-sukuisten edeltäjänsä suomat etuoikeudet.³¹³ Ruhtinasta lähellä olevalle eliitille oli näin ollen tärkeää saada sementoitua asemaansa vahvemmin: mitä vähemmän nousukkailla olisi sosiaalisia ja moraalisia, saati käytännön, edellytyksiä päästä mukaan ruhtinaan lähipiiriin, sitä turvatumpi olisi pysyvän eliitin asema. Arvostettuja paikkoja valtionhallinnossa oli vain rajatusti, ja valtataistelu oli pitkälti nollasummapelejä.

Sosiaalisen kierron hidastaminen oli ruhtinaan intresseissä muutenkin hierarkkisen yhteiskunnan selkeyttämiseksi. Ruhtinas pystyi näin käymään kauppaa eliitin kanssa: jos se hyväksyisi hänen ylivertaisen asemansa, ruhtinas voisi puolestaan taata sille vakaamman aseman yhteiskunnan huipulla ja suojaa rahvaalta. Vaikka Alberti ja Filarete esittävät rajoituksia varallisuuden esittelyyn rakentamisessa ja muita

307 *De re aed.* 9.1.

308 *De re aed.* 9.4.

309 Esimerkiksi Padgettin tutkimus Firenzen 1300- ja 1400-lukujen sosiaalisesta liikkuvuudesta osoittaisi kuitenkin, että sosiaalinen kierto oli suhteellisen suurta. Tämä ei toki tarkoita, että vakiintunut eliitti olisi suhtautunut siihen varsinaisesti hyväksyvästi, vaan oli lähinnä poliittisista olosuhteista johtuen pakotettuja siihen; Padgett 2010.

310 Kent 2004, 170–173.

311 Martines 1963, 62–63.

312 Brucker 1983, 94.

313 McCahill 2013, 73–74.

suoranaisia ylellisyyslakeja,³¹⁴ käytännössä he todennäköisesti olisivat jättäneet eliitille tilaa myös varallisuuden esittelyyn. Alberti tarjoaa myös vaihtoehtoa, jossa maaseutuhuvila saa olla runsaammin koristeltu kuin kaupunkiasunto.³¹⁵ Näin ollen, jos joku haluaa vetäytyä politiikasta maaseudun rauhaan, hänellä on lupa myös vapaammin toteuttaa mielihalujaan rahankäytössä.

Keino, jolla kirjoittajat ennen kaikkea pyrkivät ohjaamaan eliitin toivottavaan toimintaan, on näiden sitouttaminen ruhtinaaseen ja tämän menestykseen. Sen sijaan että he kilpailisivat toisiaan vastaan kaupungissa ja varustautuisivat väkivaltaisiinkin välienselvittelyihin, erityisesti Alberti pyrkii siirtämään heidän kamppailunsa ruhtinaan hoviin kilpailuksi hallitsijan suosioista. Hän osoittaa, että arkkitehtonisilla ratkaisuilla ruhtinas pystyy hajota ja hallitse -taktiikalla luomaan asemaansa pönkittävän järjestelmän. Alberti organisoii ruhtinaan työtilat niin, että hän pystyy osoittamaan varsin selvästi suosikkinsa. Kuten monessa muussakin tilanteessa, hän oikeuttaa ja perustelee ratkaisunsa viittaamalla suoraan antiikin auktoriteetteihin:

Olen Senecalta saanut tietää, että ensimmäisenä kaikista Gracchus, ja sittemmin Livius Drusus, oli järjestänyt niin, että ei kuullut kaikkia samalla kertaa, vaan oli erotellut väkijoukon ja otti osan vastaan yksin, osan ryhminä ja osan yhtenä joukkona osoittaen tällä tavoin läheisimmät ystävänsä erotuksena muista. Jos on varaa ja mahdollisuus, voi tehdä useamman erillisen oven, joista toisista voidaan ottaa vastaan vieraita ja toisista lähettää pois, ja siten myös estää hienovaraisesti pääsy niiltä, joita ei haluta tavata.³¹⁶

Filarete korostaa samaa periaatetta ruhtinaan suomen suosion rajallisuudesta ja tarkasta kohdentamisesta:

Tämän vuoksi se [ruhtinaan linnoitus] on yksityinen, koska ei ole sallittua, että joku voisi koska tahansa päästä ruhtinaan puheille. Ja siten ruhtinaalla on aina seurassaan ja ympärillään useita sellaisia henkilöitä, joiden tehtävänä on olla päästämättä kaikkia henkilöitä tulemaan lähelle ruhtinaan arvokkuuden ja maineen säilyttämiseksi. Sillä, jos jokainen henkilö voisi koska vain lähestyä häntä, ei häntä kunnioitettaisi paljoakaan.³¹⁷

314 *Trattato*, fol. 167r–167v.

315 *De re aed.* 9.2.

316 *De re aed.* 5.3: ”*Comperio apud Senecam primum omnium Graccum, mox Livium Drusum instituisse non uno loco audire omnes, sed habere turbam segregatam, et alios in secretis recipere, alios cum pluribus, alios cum universis, uti amicos primos et secundos eo pacto notaret. Id si istiusmodi in fortuna aut licet aut placet, ianuae et diversae fient et plures, quibus alia atque alia parte recipiant ac receptos mittant et quos nolint excludant sine contumacia.*” Vrt. Sen. Ben. 6.34.

317 *Trattato*, fol. 10r: ”*[E] per questo è privato, perché non è lecito che ognuno possa a ogni ora parlare col signore. E così come il signore è sempre da molte persone accompagnato e attorniato da quelli che sono deputati a esso esercizio che non lassano ogni persona andargli appresso per degnità e riputazione della signoria – ché, se ogni persona gli potesse a ogni sua posta andare appresso, ne sarebbe fatto poca stima.*”

Rajoitetun eliitin sisällä syntyy kilpailu paikasta ruhtinaan sisäpiirissä – kenestä on eniten hyötyä hallitsijalle, nousee myös parhaaseen asemaan. Erotuksena aiempaan eliitin keskinäiseen kilpailuun järjestelmä toimii, jos ruhtinas pysyy koko ajan riittävän vahvana pystyäkseen lyömään fraktion, joka pyrkii kaatamaan itse hallitsijan. Tässä auttoi paitsi kondottieeriruhtinainden vahvat armeijajoukot, myös rahvaan hallitsemiseen tehdyt toimenpiteet. 1400-luvulla perinteiset patronus–klientti-suhteet kasvattivat jälleen merkitystä ja vaikutusvaltaisilla suvuilla oli käytössään miesvoimaa konfliktien tullen.³¹⁸ Näin kaupungin hallinnasta tulee ruhtinaalle keino pitää kurissa paitsi rahvas, myös eliitti. Henkilökohtaisella suosikkijärjestelmällä ja riittävällä tuella yleisemmin eliitin johtavan aseman pysymiseen tämä pystyy puolestaan aina varmistamaan varsin suuren eliitin osan uskollisuuden. Sotilaallisen ylivoiman, kaupungin fyysisen ja mentaalisen hallinnan sekä johtavan luokan kanssa tehdyn liiton avulla ruhtinas saavuttaisi tasapainon, jossa hänen asemaansa ei uhattaisi.

Filarete oli Albertin kanssa hyvin pitkälti samoilla linjoilla epäillessään rahvasta ja halutessaan hillitä sen mahdollisuuksia nousta ryhmänä valtaan. Yhteiskunnan *decorumiin* pohjautuvalla hierarkialla eliitti ja rahvas erotettaisiin toisistaan, ja eliitillä säilyisi tietyt asemaansa sopivat etuoikeudet esimerkiksi asuinrakennuksen suhteen. Filarete ehdottaa kuitenkin Albertia huomattavasti inklusiivisempaa eliittiä, tai ennemmin avoimempaa teknokraattista hovia tai kansliaa. Hän esittää *Trattatossa* ruhtinaan tueksi julkisin varoin koulutettuja ammattilaisia riippumatta näiden syntyperästä. Hän esittelee teoksessaan varsin laajasti julkisia 20–25 oppilaan kouluja sekä tytöille että pojille.³¹⁹ Periaatteessa hän antaa älykkäille, köyhille lapsille mahdollisuuden nousta aivan yhteiskunnan huipulle, kun taas Alberti käytännössä sivuuttaa sosiaalisen nousun mahdollisuuden todetessaan, että valtiota johtavien henkilöiden tulee olla viisaimpia, sivistyneimpiä ja varakkaimpia,³²⁰ ja että puolestaan köyhemmän väestön ei tule uhrata velvollisuuksia nautinnon (eli koulutuksen) vuoksi.³²¹

318 Brucker 1983, 97. Colonna-suvun kyky nostaa Rooman *popolo* paavi Eugeniusta vastaan käy jälleen hyvästä esimerkistä; McCahill 2013, 73–74.

319 *Trattato*, fol. 132r–142r. Koulujen oppilasmäärät ovat varsin pienet – esimerkiksi jo 1300-luvun 100 000 asukkaan Firenzessä oli yksityiskouluissa tuhansia oppilaita, ja vähintään sadat heistä saivat varsin edistynyttä opetusta; Brucker 1983, 223. Kuitenkaan ei Filareten antamia lukuja tarvitse välttämättä siirtää suoraan Milanon todellisuuteen – *Trattaton* koulu voidaan hyvin nähdä pelkkänä viitteellisenä esikuvana, ja todellisessa maailmassa koulu voisi olla suurempi tai niitä voisi olla useita. Erityisesti tuntuisi oudolta, jos kouluun palkattaisiin kalliilla eri alojen maineikkaita opettajia, joilla olisi lopulta vain pari oppilasta.

320 *De re aed.* 4.1; vrt. Pearson 2011, 93–95: Pearson pitää tätä Albertin teoksen kohtaa varsin selkeänä osoituksena hänen konservatiivisesta tasavaltalaisuudestaan. Ei kuitenkaan ole syytä, miksei Alberti voisi ajatella myös *signoria*-hallintoa ja siihen kuuluvaa ruhtinaan sisäpiiriä sekä laajempaa virkamieskoneistoa.

321 *De re aed.* 5.18.

Filaretella oppilaat viettävät koulussa reilusta kymmenestä lähes kahteenkymmeneen vuotta opiskellen sitä alaa, johon kullakin eniten taipumuksia on. Koulutusvaihtoehdot ulottuvat perinteisistä käsityöaloista aina korkeimpiin yliopisto-opintoihin kuten lääke- ja oikeustieteeseen. Heidän ylläpitonsa maksetaan julkisista varoista ja mukaan otetaan myös köyhempiä lapsia, joten yhteiskunnan panostus näihin oppilaisiin muodostuu kaikkiaan varsin suureksi. Käytännössä Filarete tarjoaa hallitsijan käyttöön monipuolisesti päteviä ammattilaisia, jotka ovat lähtökohtaisesti varsin lojaaleja taholle, joka on mahdollistanut heidän nousunsa. Sen sijaan perinteinen hallinnollinen eliitti tuskin katsoisi hyvällä tällaista heidän asemaansa horjuttavaa toimintaa.

Alberti kuului itse vanhaan eliittisukuun, minkä nojalla hän saattoi pitää syntymäoikeutenaan osallistumista hallinnon pyörittämiseen ja vastaavasti halusi pitää hallinnon mahdollisimman eksklusiivisena. Filarete oli sen sijaan syntyisin varsin vaatimattomista lähtökohdista, joten hänen täytyi pyrkiä oikeuttamaan oma nousunsa eliittiin meritokratian hyväksyvällä järjestelmällä. Ennen kaikkea hänen asenteensa tulee ymmärrettäväksi Milanon olosuhteiden taustaan nähden. Noustuaan Milanon ruhtinaaksi Francesco Sforza oli nostanut useampia synnyintaustaltaan vaatimattomia, muualta kotoisin olevia henkilöitä läheisiksi apulaisikseen. Esimerkiksi kansliaa johtaneet Simonettat olivat kotoisin Calabriasta, ja hovin johtava humanisti Filelfo Italian itärannikolta. Vaikka Sforza otti hallintoon mukaan myös paikallisia mahtimiehiä, ei nousukkaiden suosimista katsottu Milanossa hyvällä.³²² Filarete saattoi kuitenkin katsoa, että hänen patronuksensa asema suhteessa eliittiin oli kaupungissa niin vahva, että tämä pystyi nimittämään jopa tärkeimmän avustajansa perinteisen eliitin ulkopuolelta tarvitsematta pelätä asemansa puolesta. Filarete pystyi antamaan *Trattatossa* neuvoja, kuinka hyödyntää potentiaalista kyvykkyyttä myös eliitin ulkopuolelta paljon rohkeammin kuin universaalimmin kirjoittanut Alberti. Albertilla ei ollut varaa eikä yhtä suurta henkilökohtaista motivaatiota ehdottaa näin radikaalia keinoa kehittää valtiota.

Humanistien ihannekaupungit

Albertin ja Filareten tutkielmien yleisönä olivat ruhtinaat, joilta he hakivat töitä teostensa saattamana. Tämän vuoksi heidän täytyi aina ensisijaisesti huomioida ruhtinaan tarpeet luodessaan kaupunkisuunnittelun periaatteita. Sen ei kuitenkaan

322 Lubkin 1994, 22–23.

tarvinnut tarkoittaa, etteivätkö heidän kaupunkinsa olisi olleet suunniteltu ihanteellisten humanististen periaatteiden mukaisesti. Skinner korostaa, että ruhtinashovien humanistien kirjoittamissa hyvän hallitsijan käsikirjoissa ei koskaan kadonnut hyveen ja sen kultivoinnin ajatus perimmäisenä tavoitteena.³²³ Hyve oli keino voittaa sattuma (*fortuna*), yksilön, ja miksei yhteiskunnankin, elämän suuntaa määrittelevä voima. Burckhardt kiinnitti huomionsa erityisesti tähän yksilön enemmän tai vähemmän uudesti löytyneeseen kykyyn ylittää onnettaren asettamat rajoitteet renessanssia kaikkein eniten määritelleenä piirteenä.³²⁴ Hyveen ja sattuman välinen kamppailu säilyi humanistikirjoittajien ajattelun keskiössä riippumatta hallintomuodosta, jonka sisällä he kirjoittivat.³²⁵ Hyve ei ollut poissa myöskään *De re aedificatoriassa* tai *Trattatossa*: se on päinvastoin molempien tutkielmien ytimessä. Ne eivät suinkaan ole vain teknisiä rakentamisen oppaita kuten vuosisadan loppupuolella kirjoittaneesta Francesco di Giorgiosta eteenpäin arkkitehtoniset käsikirjat kasvavassa määrin olivat,³²⁶ vaan niiden tavoitteena on kertoa, millaista on nimenomaan hyvettä edistävä rakentaminen. Teokset ovat myös aivan yhtä paljon oppaita rakentamiseen siinä missä myöhemmät käsikirjat, mutta hyvin erityisiä sellaisia. Molemmat sisältävät valtaosin rakentamiseen varsin suoraan liittyviä ohjeita, kuten mittasuhteita, neuvoja materiaaleista sekä myös teknisiä ratkaisuja. Kuitenkin humanistisista lähtökohdista kirjoittaneet arkkitehdit lähestyivät näitä rakentamiseen liittyviä kysymyksiä aina ensisijaisesti humanistisesta hyveen kultivoinnin näkökulmasta retoriikkaa lähellä olleena taiteena (*ars/arte*) eivätkä suinkaan puhtaan teknisinä ongelmina tai tieteenä (*scientia/scienza*), kuten Francesco.³²⁷ Rakentamiseen liittyvät tekniset kysymykset olivat Albertille ja Filaretelle siten tärkeitä ja ajoittain jopa piinallisen yksityiskohtaisen selittämisen arvoisia, koska täsmällisen oikeasta rakentamisesta lipsuminen saattoi heti vaarantaa rakentamisen oikeellisuuden ja hyveellisyyden sekä siitä seuraavan viisauden.

323 Skinner 1978, 118–123.

324 Burckhardt (1860) 1999, 102–104. Burckhardtin mielessä oli erityisesti Alberti oman aikansa parhaana esimerkkinä miehestä, joka pystyi nousemaan henkilökohtaisten ominaisuuksiensa ansiosta kohtaamiensa vastoinkäymisten yläpuolelle.

325 Skinner 1978, 94–98, 119–123. Erityisen näkyvä hyveen ja sattuman suhde on renessanssin tunnetuimmassa ja vaikutusvaltaisimmassa hallitsijan käsikirjassa. Niccolò Machiavellin *Ruhtinaassa* tämä kamppailu saa huomattavan suuren merkityksen – ja Machiavellin kuuluisa reaalipoliittinen näkemys vallasta pohjautuu hyvin pitkälti tähän sattuman tuhoisaan vaikutukseen varautumiseen ja vallitseviin olosuhteisiin sopeutumiseen. Näkemyksen samankaltaisuus Albertin ja Filaretin arkkitehtoniseen lähestymistapaan on silmiinpistävä. Ks. Machiavelli, *Il Principe*, XXV.

326 Merrill 2013.

327 Merrill 2013, 3–4, 8. Toisaalta vrt. Mitrović 2005, 66–68; Mitrovićin mukaan Albertille arkkitehtuuri ei ole *ars* eikä *scientia*. Kuitenkin mielestäni Mitrović on ymmärtänyt väärin ja väheksyy Albertin humanistista puolta, vaikka paradoksaalisesti hän korostaa Albertin filosofisten lähtökohtien analyysin merkitystä; Mitrović 2005, 16–18.

Alberti ja Filarete uskoivat vakaasti, että oikeanlainen rakentaminen edistää hyvettä ja viisautta, aivan kuten oikeanlainen retoriikka. *Decorum* oli ennen kaikkea antiikista periytyvä moraalifilosofinen käsite,³²⁸ ja sen pohjalta kirjoittajat pyrkivät luomaan hyveellisen kaupungin. Neuvoessaan ruhtinasta ja muita kaupunkilaisia, kuinka näiden tulisi rakentaa ja elää, he uskovat ohjaavansa näitä kohti suurempaa hyvettä. Hyveessä elävät kaupunkilaiset edistävät näin ollen väistämättä myös yhteisön rauhaa ja menestystä. Jos arkkitehdit tekivätkin myönnytyksiä ruhtinaalle pitääkseen yksinvaltiaan vallassa, heidän oli helppo vakuuttaa itsensä yleisen hyvän ajatuksella – ylhäältä tuleva ohjaus oli välttämätöntä, mutta periaatteessa hallintomuodolla ei ollut väliä. Käytännön syistä yksinvaltiaas oli paremmassa asemassa luomaan hyveellistä kaupunkia sekä edesauttamaan kirjoittajien omia henkilökohtaisia uria.

Humanisteina he halusivat luoda retorisen urbaanin tilan, joka suoraan ohjaisi jokaista jäsentään tälle sopivaan ja asianmukaiseen yhteiskunnalliseen rooliin. *Decorumia* toteuttava yhteiskuntajärjestys oli aristokraattinen ja jäykkä järjestelmä, joka palveli eliitin ja ruhtinaan tarpeita, mutta se ei myöskään tyrmännyt rahvaan roolia täysin olemattomiin. Nämä saattoivat kultivoida omaa hyvettään omista (ylhäältäpäin määritellyissä) rajoissaan, jotka heidän tuli oppia tuntemaan. Samalla rahvaan aiheuttama fyysinen uhka eliitin ja ruhtinaan vallalle vähenisi. Toisaalta hyveen kultivointi oikeanlaisella sosiaalisella toiminnalla kannattaisi myös rahvaalle: abstraktin hyveellisyyden ja viisauden kertymisen ohella he saisivat myös nauttia vauraamman ja turvallisemman yhteiskunnan eduista. Toki on todettava, että köyhien olot ja mielet eivät olleet missään vaiheessa Albertilla ja Filaretella päällimmäisenä huolenaiheena, paitsi negatiivisessa mielessä uhkana järjestykselle.

Kuitenkaan ei Albertin ja Filareten ajatteluista sinänsä voida puhua järjestelminä, jotka olisivat tähänneet väestön hallitsemiseen varsinaisen vallan vuoksi. Valvonta ja ohjaaminen, eli hallinta, olivat heille humanisteina keino mahdollistaa *decorumin* ja siitä seuraavan hyveen toteutuminen yhteiskunnassa. Tämä ei riippunut siitä, kuka yhteiskuntaa hallitsisi – vasta kun he välttämättä joutuisivat tekemään yhteistyötä ruhtinaan kanssa, hallinta saisi maanläheisemmän ja poliittisemmän merkityksen. *De re aedificatoria* ja *Trattato* eivät kuvanneet ideaalikaupunkeja, koska molemmat joutuivat tarjoamaan jo alusta lähtien käytännön ratkaisuja potentiaalisten patronusten kohtaamiin

328 Usvamaa-Routila 1998, 181: ”Siten *decorum* on Cicerolle ennen kaikkea moraalinen käsite, joka korostaa velvollisuuden merkitystä: jokaisen ihmisen on tehtävä, mitä hänelle kuuluu ja mikä seuraa luonnostaan hänen asemastaan yhteisössä. Ihmisen tulee tuntea itsensä, koska hänen on aina tiedettävä, mikä on nimenomaan hänelle sopivaa.”

käytännön ongelmiin. Lopputulos on molemmissa humanistisesta teoriasta ponnistava käytännön hallitsemisen opas.

Kuten aina, kirjoittajilla oli myös henkilökohtaisia tavoitteita. Alberti ja Filarete olivat humanisteja, jotka paloivat halusta saavuttaa mainetta, kunniaa ja aseman. Heidän tutkielmansa mahdollistivat kaksi reittiä maineeseen: toisaalta he osoittivat niissä tuntemuksensa arkkitehtuurista ja kykynsä suunnitella mahtavia, kauniita ja kuuluisia rakennuksia, mutta toisaalta samaan aikaan he pyrkivät osoittamaan kykenevänsä myös tekemään tarkkanäköistä poliittista analyysia ja toimimaan sen piirissä. Alberti ja Filarete tähtäsivät varsin korkealle.

Kirjoittajat esittävät suoraan vaatimuksia ruhtinaille. Filarete odottaa patronukselta ennen kaikkea kunnioitusta ja rakkautta arkkitehtia kohtaan sekä myös avokätisyyttä.³²⁹ Hänen odotuksensa ovat selvästi kirjallinen ilmaus tyytymättömyydestä omaa kohteluunsa – Francesco Sforza ei ollut tunnettu siitä, että hän olisi varsinaisesti kohdellut edes hovinsa tärkeimpiä humanisteja kovinkaan avokätisesti. Filarete janosi merkittävämpää poliittista asemaa. Niinpä hän täyttää *Trattaton* viitteillä, joissa arkkitehti on käytännössä ruhtinaan lähin neuvonantaja: esimerkiksi Sforzindan perustamisseremoniassa peruskiveä muurattaessa kirjoitetaan marmoriin vuosiluku sekä paavin, ruhtinaan että arkkitehdin nimet,³³⁰ ja kaupungin kahdeksan porttia saavat nimensä Sforzan perheenjäsenten sekä Filareten mukaan.³³¹ Alberti odottaa toki yhtäläisesti patronukselta kunnioitusta arkkitehtia kohtaan, mutta hänellä on myös odotuksia rakentamisen suhteen. Hän varoittaa rakennuttajia tekemästä virheitä, kuten rakentamasta huonoon paikkaan tai *decorumin* vastaisesti. Alberti korostaa, että viisas rakennuttaja tajuaa pyytää apua asiantuntijalta.³³²

Alberti ja Filarete olivat täysiverisiä humanisteja, jotka olivat sitoutuneet ja uskoivat humanistiseen ohjelmaan. He näkivät ruhtinaan kanssa tehtävän yhteistyön luonnollisena liittona, joka edisti ennen kaikkea heidän omaa agendaansa: edistää humanistisia periaatteita ja hyvettä yksilön tasolla ja siten myös yhteisön menestystä. Heillä oli näkemyksensä ideaalisesta yhteiskunnasta, jonka realistinen, toteutettavissa oleva sovellutus oli mahdollista saavuttaa yhteistyössä voimakkaan ja viisaan ruhtinaan kanssa. Oikein rakennettu kaupunki edistäisi vakautta, hyvettä ja taloutta. Tässä ajattelussa Albertilla ja Filaretella yhdistyvät saumattomasti oma henkilökohtainen

329 *Trattato*, fol. 9r–9v. Filarete toistaa samat odotukset myöhemmin teoksessaan löydetyn kultaisen kirjan sivuilla: *Trattato*, fol. 114r.

330 *Trattato*, fol. 25r.

331 *Trattato*, fol. 37r.

332 *De re aed.* 9.8.

kunnia ja menestys, menestyvä ja vauras kaupunki sekä jokaisen sen asukkaan kasvava hyveellisyys, mihin oikein rakennettu kaupunki ja sen rakennukset väistämättä ohjaavat.

Alberti ja Filarete tutkielmien jälkeen

Kirjoittaessaan *Trattatoa* Filarete jatkoi työskentelyä Milanon sairaalan parissa vuoteen 1465 asti, jolloin hän todennäköisesti kyllästyi ongelmiin palkanmaksussa.³³³ Samanaikaisesti Ospedale Maggioren kanssa Filarete teki myös pienempiä töitä, joista merkittävin oli Bergamon katedraalin suunnittelu.³³⁴ *Trattato* saavutti lopullisen muotonsa vuoden 1464 aikana,³³⁵ mutta teoksen vastaanotosta tai Filareten kohtalosta vuoden 1465 jälkeen tiedetään varsin vähän. Pitkään sairastellut Francesco Sforza kuoli maaliskuussa 1466, eikä Filarete liene kuulunut uuden herttuan, Francescon pojan ja seuraajan Galeazzo Maria Sforzan, suunnitelmiin, tai päinvastoin.³³⁶ Filarete todennäköisesti jätti Milanon, mutta hänen kohteestaan ei ole päästy tutkimuksessa yksimielisyyteen. Peter Tigler esittää kolme todennäköisintä mahdollisuutta: Filarete saattoi saada luvan palata Roomaan, jossa olisi kuollut melko pian saapumisensa jälkeen; toinen mahdollisuus on, että hän olisi palannut kotikaupunkiinsa Firenzeen, jossa hän saattoi luottaa Medicien suojelukseseen; kolmantena mahdollisuutena Tigler pitää, että Filarete olisi Filelfon suosituksesta lähtenyt Konstantinopoliin tutustumaan häntä jo pitkään kiinnostaneeseen itämaiseen arkkitehtuuriin.³³⁷ Filareten ratkaisu tuskin selvinnee, mutta on todennäköistä, että hän kuoli vielä 1460-luvun aikana. Näin ollen suoria reaktioita, joita hänen *Trattatonsa* sai aikaan, on hyvin vaikea selvittää.

Filarete ei ollut yhtä laajasti kouluttautunut tai kaunopuheinen kuin Alberti ja hänen jälkimaineensa kärsi epäedullisesta vertailusta Albertiin. *Trattato* ei saavuttanut samanlaista suosiota kuin *De re aedificatoria*, mutta sen käsikirjoituksia päätyi 1400-luvun aikana niin Milanon herttuan, Firenzen Medicien kuin Unkarin kuningas Matias Corvinuksen (vapaasti latinaksi käännettynä versiona) kirjastoihin.³³⁸ Filareten maine jäi

333 Lazzaroni & Muñoz 1908, 204. Ks. myös *Trattato*, fol. 9v; Spencer 1965, 19. Filarete ei ollut ainoa, jolla oli vaikeuksia saada palkkiotaan Sforzilta, vaan Sforzan hovin johtava humanisti Filelfo eli jatkuvassa rahapulassa ja odotti saataviaan Sforzalta; Robin 1991, 82, 90, 117–118, 120 – 121; vrt. Welch 2010, 41.

334 Lazzaroni & Muñoz 1908, 219–226.

335 Tigler 1963, 7–8.

336 Lubkin 1994, 111–112: Galeazzo Maria Sforza ei vaikuta olleen kovinkaan kiinnostunut hyödyntämään humanisteja ja näiden erikoisosaamista hallinnossaan eikä tarjonnut senkään vertaa mahdollisuuksia Filaretelle kuin isänsä.

337 Tigler 1963, 4–6.

338 Tigler 1963, 8–15.

huomattavasti Albertin vastaavaa vaatimattomammaksi ja ”taidehistorian isän” Giorgio Vasarin tyly asenne kuvaa hänen jälkimainettaan varsin hyvin. Vaikka Vasari kehuu 1500-luvun puolivälissä kirjoittamissaan kuuluisissa taiteilijaelämäkertoissa Filareten käytännön rakennustöitä Milanossa ja Bergamossa, hän kuvaa *Trattatoa*: ”Vaikka siitä voi löytää jotain hyvää, se on kuitenkin niin naurettava ja typerä, ettei kirjasta ole mihinkään.”³³⁹ Samoin hän kuvaa kirjoittajan itsensä ”sekaantuneen asioihin, joita tämä ei ymmärrä”³⁴⁰.

Sen sijaan Leon Battista Albertilla oli *De re aedificatorian* jälkeen vielä edessään parikymmentä vuotta aktiivista elämää ja työtä. Teos sai suosiota jo Albertin elinaikana ja saavutti kohtuullisen laajan lukijakunnan, muiden muassa omaa tutkielmaansa kirjoittaneen Filareten. *De re aedificatoria* ilmestyi ensimmäisen kerran painettuna vuonna 1486, ja muun muassa Firenzeä hallinnut Lorenzo de' Medici omisti sitä kappaleen, johon omistuskirjoituksen oli kirjoittanut ajan johtaviin humanisteihin lukeutunut Angelo Poliziano.³⁴¹ Myös Albertin tunnetuin varhainen kommentaattori on Vasari, joka mainitsee tutkielman Albertista kertovassa elämäkerrassa.³⁴² *De re aedificatorian* suosiosta kertoo, että se käännettiin vernakulaari-italiaan mahdollisesti jo ennen latinankielisen version painamista ja sen käännökset ranskaan ja espanjaan valmistuivat myös jo 1500-luvun aikana. Ensimmäinen englanninkielinen käännös ilmestyi 1700-luvulla.³⁴³

Alberti jatkoi kuurian palveluksessa aina vuoteen 1464 asti.³⁴⁴ 1450–1460-lukujen aikana hän toimi myös yhä enemmän arkkitehtina.³⁴⁵ Alberti suunnitteli rakennuksia vuosisadan jälkimmäisellä puoliskolla niin Mantovan markiisille Ludovico Gonzagalle kuin myös Urbinon ruhtinaalle Federico da Montefeltrolle.³⁴⁶ Samoin hän oli läheisissä väleissä firenzeläisen mesenaatin Giovanni Rucellain kanssa suunnitellen tälle Firenzeen muun muassa Palazzo Rucellain julkisivun.³⁴⁷

339 Vasari, *Le Vite*, Antonio Filarete e Simone: ”*E come che alcuna cosa buona in essa si ritruovi, è nondimeno per lo più ridicola e tanto sciocca, che per avventura è nulla più.*”

340 Vasari, *Le Vite*, Antonio Filarete e Simone: ”*mettersi a far quello che non sapeva.*”

341 Rykwert 1988, xviii.

342 Vasari, *Le Vite*, Leon Battista Alberti. Listaus Albertia kommentoineista kirjoittajista 1400–1700-luvuilla, ks. Morolli 1977.

343 Rykwert 1988, xix–xx.

344 Tavernor 1998, 28.

345 Alberti kuitenkin noudatti käytännön arkkitehdin työssään *De re aedificatoriassaan* esittämää periaatteita arkkitehdin roolista pysyen suunnittelijana ja pitäen fyysisestikin etäisyyttä itse työmaahan. Tehtävät kuuriassa myös estivät pidempiaikaiset poissaolot Roomasta; Borsi 1977, 10–11.

346 Esim. Borsi 1977, 193–276; Tavernor 1998, 125–200.

347 Borsi 1977, 59–126; Tavernor 1998, 79–124.

Merkittävin arkkitehtoninen projekti, johon Alberti on yhdistetty (Nikolauksen Rooman ohella), on paavi Pius II:n (paavina 1458–1464) suunnitelma tehdä toscanalaisesta synnyinkaupungistaan Corsignanosta humanistisia ihanteita seuraava paavillinen kaupunki Pienza. Aeneas Silvio Piccolomini oli aikansa tunnetuimpia ja menestyneimpiä humanisteja, joka työskenteli uransa alussa Albertin tavoin kardinaali Albergatin seurueessa. Nikolaus V:n pontifikaatin aikana Piccolomini nousi piispaksi ja vuonna 1457 kardinaaliksi. Vaikka hän vietti suuren osan urastaan ennen paaviutta Saksassa ja Pohjois-Italiassa, oli hänellä tarpeeksi aikaa myös Roomassa tutustua Nikolauksen rakennussuunnitelmiin ja saada niistä vaikutteita.³⁴⁸ Piuksen pääarkkitehtina Corsignanon muuttamisessa Pienzaksi toimi huomattava firenzeläinen arkkitehti Bernardo Rossellino. Charles Mack esittää Piuksen valinnee Rossellinon tehtävään Leon Battista Albertin suosituksesta. Alberti tunsikin henkilökohtaisesti sekä Piuksen että Rossellinon jo Nikolaus V:n *renovation* ajoilta.³⁴⁹

Albertin todellinen rooli Pienzan suunnittelussa on monin tavoin hämärän peitossa, kuten Nikolauksen Rooman tapauksessa, sillä hänen yhteyksistään projektiin ei ole säästynyt dokumentteja. Mack uskoo Albertin toimineen Rossellinolle eräänlaisena tutorina,³⁵⁰ ja myös esimerkiksi Grafton on taipuvainen uskomaan Albertilla olleen jonkinlainen rooli myös Pienzassa.³⁵¹ Tavernor sen sijaan vaikuttaa skeptisemmältä.³⁵² Pienzassa on kuitenkin nähtävissä epäilemättä Albertin ja *De re aedificatorian* vaikutus, niin tyyllillisissä³⁵³ kuin poliittisissa³⁵⁴ piirteissä. Oliko hän itse suoraan yhteydessä Piukseen tai Rossellinon, jäänee sekin yhä avoimeksi kysymykseksi.

348 Mack 1987, 28–29.

349 Mack 1987, 31–36.

350 Mack 1987, 34.

351 Grafton 2000, 8, 264–265, 295.

352 Tavernor 1998, 22–23, 95.

353 Ks. esim. Mack 1987, 45–47, 65, 74–76, 117. Kiistanalaisin yhteys Albertin töiden ja Pienzan rakennusten välillä on syntynyt Pienzan Palazzo Piccolominin ja Firenzen Palazzo Rucellain välille. Rakennusten julkisivut muistuttavat huomattavasti toisiaan, mikä on herättänyt kysymyksiä rakennusten kronologiasta ja suunnittelijoista. Vrt. Tavernor 1998, 94–95.

354 Adams 1989: Nicholas Adams huomauttaa artikkelissaan, kuinka Piuksen täytyi ottaa Corsignanon kaupunki fyysisesti ja myös henkisesti haltuunsa paikallisten kustannuksella tehdäkseen siitä omien ihanteidensa mukainen, sukunsa mahtia osoittava Pienza. Piuksen käyttämät ”albertilaiset” rakennuspoliittiset keinot on yksi tutkimusaihe, jonka kautta voitaisiin saada lisätietoa *De re aedificatorian* poliittisesta käytöstä ja tuloksista.

5. Johtopäätökset

Leon Battista Alberti ja Filarete erottuvat sekä renessanssiajan humanistien että arkkitehtien joukosta. Olen tässä tutkielmassa osoittanut, että he olivat kiinteä osa sitä heterogeenistä intellektuellien joukkoa, jota kutsutaan humanisteiksi. He arvostivat ja ihannoivat antiikin kieltä, kulttuuria ja filosofiaa. He uskoivat, että oikeanlainen, hyvettä edistävä retoriikka saattoi muuttaa maailmaa. Samaan aikaan he olivat myös arkkitehteja, jotka pohtivat, millaista on hyvä rakentaminen. He olivat perinteisiä arkkitehteja käsitellessään tutkielmissaan rakentamisen teknisiä kysymyksiä, kuten oikeiden materiaalien käyttöä, mutta heissä oli myös aivan uusi arkkitehdin puoli: he halusivat löytää samanlaisen kaavan hyvään rakentamiseen kuin he uskoivat jo olevan olemassa puhetaidossa. Albertille ja Filaretelle ei riittänyt, että rakennukset tarjosivat ihmisille suojan säältä ja vihollisilta, vaan niiden tuli myös ominaisuuksillaan sekä silkalla olemuksellaan ohjata ihmisten ajattelua ja toimintaa kohti suurempaa hyvettä. He olivat urbaaneja ihmisiä, jotka ymmärsivät kaupunkien yhteiskunnallisen ja taloudellisen merkityksen – ja kaupunkien muodostuessa rakennuksista näiden rakennusten vaikutus oli alati läsnä ja siten niiden merkitys oli myös valtava. Vain hyvin rakennettu kokonaisuus, niin yksittäisen rakennuksen kuin koko kaupungin osalta, saattoi varmistaa rauhan, turvallisuuden ja vaurauden. Rauha ei ollut itsestään selvää; läpi 1400-luvun Italian kaupungeissa nähtiin sisäisiä levottomuuksia ja ne olivat ainainen uhka. Valtaapitävät pelkäsivät sekä muuta eliittiä että rahvasta ja kaikkein eniten he kaipasivat keinoja hallita näitä potentiaalisia kapinallisia. Alberti ja Filarete uskoivat löytäneensä ratkaisun tähän ongelmaan arkkitehtuurin avulla.

Humanisteina Albertille ja Filaretelle oli luontevaa liittoutua valtaapitävien kanssa. Heillä ei ollut yksin mahdollisuuksia toteuttaa suurisuuntaisia suunnitelmiaan, vaan ainoastaan kaupunkien hallitsijoilla oli edes jonkinlaiset mahdollisuudet hallita kaupungin rakentamisen kokonaisuutta. Tämän vuoksi he joutuivat tutkielmissaan tekemään joitakin myönnytyksiä itsevaltaisille ruhtinaille, mutta näiden myönnytysten kokoa on modernissa tutkimuksessa liioiteltu: ei edes firenzeläisellä ylimyksellä Albertilla ollut henkilökohtaisia tai poliittisia syitä kannattaa tasavaltalaista hallintoa, vaan päinvastoin hän piti monarkiaa käytännöllisimpänä keinona säilyttää rauha. Samoin henkilökohtaisen kunnian ja maineen ansaitseminen – minkä merkitystä ei tule

aliarvioida humanistien motivaattoreiden joukossa – oli molemmille kirjoittajille selkeästi todennäköisempää ruhtinashovien palveluksessa.

Näiden tekijöiden summana syntyivät *De re aedificatoria* sekä *Trattato*. Ne olivat pohjimmiltaan ennen kaikkea hallitsijoiden käsikirjoja, joiden tarkoituksena oli opastaa ruhtinaita luomaan oikeudenmukaisia ja ennen kaikkea vakaita kaupunkeja. Tätä puolta tutkielmissa ja niiden kirjoittajien motivaatioissa ei ole tähän mennessä riittävästi tutkittu – tässä tutkielmassa olen kuitenkin osoittanut, että Alberti ja Filarete tarjosivat arkkitehtuuria hallitsemisen apuvälineeksi, ja että tämä oli tärkeimpiä taustatekijöitä heidän teoksissaan. *De re aedificatoria* ja *Trattato* pyrkivät analysoimaan ja tarjoamaan ratkaisuja ajan poliittisiin ongelmiin ja uhkiin. Heidän kahden varsin luonnollista liittoutumista yksinvaltaisten ruhtinaiden kanssa ei ole osattu riittävästi yhdistää näihin arkkitehtonisiin tutkielmiin. Tutkijoiden vastahakoisuus tähän on yllättävää, sillä Albertin ja Filareten yhteistyössä ruhtinaiden kanssa tai asenteessa näihin ei ollut sinänsä mitään ajalle epätyypillistä. Alberti ja Filarete eivät hylänneet uskoaan ihmiseen ja tämän sisäiseen hyveeseen, mutta he pitivät järkähtämätöntä kiveä luotettavimpana keinona ohjata ja harjoittaa tätä hyvettä. Useimpien kanssahumanistiansa tavoin he suhtautuivat parhaimmillaankin varauksella rahvaan suureen massaansa ja siten sen hillitseminen saattoi vaatia jopa varsin kovia toimenpiteitä. Täysin toivottomia tapauksia ei edes näistä kuitenkaan suurin osa ollut. Samoin eliitin kunnianhimoa oli syytä hillitä ja ohjata turvalliseen kilpailuun, joka ei uhkasi kaupungin sisäistä tasapainoa. Sekä Alberti että Filarete olivat henkilökohtaisesti kokeneet sisäisten valtakamppailujen vaikutukset. Vakaa monarkia oli Albertin ja Filareten toiveissa parhaan mahdollisen kaupungin luomiseksi. Tämä oli tietenkin myös monesti asemaltaan varsin epävarman ruhtinaan ilmiselvä toive.

Alberti ja Filarete eivät olleet ainoita arkkitehtuurista kirjoittaneita italialaisia renessanssiaikana. Kolmas jo 1400-luvulla tutkielman kirjoittanut arkkitehti-insinööri oli Francesco di Giorgio Martini, joka muotoili tutkielmaansa vuosisadan viimeisen neljänneksen aikana. Francesco erosi kuitenkin filosofialtaan huomattavasti edeltäjistään keskittyen rakentamisen tekniseen puoleen ja yksityiskohtiin filosofisten perustelujen ja tavoitteiden sijaan. Hän kirjoitti toisille arkkitehteille, kun taas Albertin ja Filareten kohdeyleisönä olivat valtaapitävät rakennuttajat. Francesco, ja suuri osa 1500-luvulla kirjoittaneista arkkitehteistä, suhtautui arkkitehtuuriin siten täysin erilaisella asenteella kuin humanistiarkkitehdit, ja hän myös tietoisesti asettautui vastakkain Albertin tutkielman kanssa. Se maailmaa hallitseva luojarooli, jota Alberti oli

arkkitehdille suurimmissa unelmissaan kaavailut, ei vakiintunut normiksi. Aseman eräänlaisena vapaana taiteena runouden tai kuvataiteen rinnalla arkkitehtuuri sai vasta vuosisatoja myöhemmin, huomattavan erilaisessa ajassa ja maailmassa.

Alberti ja Filarete muodostivat siten täysin oman arkkitehtonisen koulukuntansa humanistisen liikkeen sisällä ja toisaalta humanistisen koulukunnan arkkitehtien keskuudessa. Heillä oli tarjota aivan omanlainen ratkaisunsa niin humanistien pohdintoihin keinoista saavuttaa hyve kuin myös ruhtinaiden tarpeeseen luoda rauhallinen ja vauras kaupunki. Tämä heidän omaksumansa duaalinen rooli on toistaiseksi jäänyt historiantutkimuksessa riittävästi huomioimatta, vaikka esimerkiksi paavit Nikolaus V ja Pius II pyrkivät toteuttamaan käytännössä hyvin pitkälti näitä samoja ajatuksia, mahdollisesti jopa tiiviissä yhteistyössä Albertin kanssa.

Lähteet

Alberti, Leon Battista. *De re aedificatoria*. Toim. Giovanni Orlandi. Edizioni il Polifilo, Milano, 1966.

Alberti, Leon Battista. *Della Famiglia*. Toim. Ruggiero Romano ja Alberto Tenenti. Giulio Einaudi, Torino, 1972.

Alberti, Leon Battista. *Momus*. Toim. Virginia Brown ja Sarah Knight. Sarjassa: The I Tatti Renaissance Library, 8. Harvard University Press, Cambridge, 2003.

Annaeus Seneca, Lucius. *De beneficiis*. Toim. John W. Basore. Sarja: The Loeb Classical Library. Heinemann, Lontoo, 1935.

Filarete, Antonio Averlino. *Trattato di architettura*. Toim. Anna Maria Finoli ja Liliana Grassi. Edizioni il Polifilo, Milano, 1972.

Guicciardini, Francesco. *Storia d'Italia*. Toim. Silvana Seidel Menchi. Giulio Einaudi, Torino, 1971.

Machiavelli, Niccolò. *Il Principe*. Toim. Sálvio Marcelo Soares. MetaLibri, v.1.1s., 1.3.2009.

Terentius Afer, Publius. *Eunuchus*. Toim. Edward St. John Parry. Sarja: Bibliotheca classica. Whittaker, Lontoo, 1857.

Tullius Cicero, Marcus. *De officiis*. Toim. T. E. Page, E. Capps ja W. H. D. Rouse. Sarja: The Loeb Classical Library. Heinemann, Lontoo, 1913.

Tullius Cicero, Marcus. *Vanhuudesta. Ystävyydestä. Velvollisuuksista*. Alkuteokset: Cato maior de senectute; Laelius de amicitia; De officiis. Suom. Marja Itkonen-Kaila. WSOY, Porvoo, 2002.

Vasari, Giorgio. *Le vite de' più eccellenti architetti, pittori, et scultori italiani, da Cimabue insino a' tempi nostri*. Toim. Lorenzo Torrentino. Firenze, 1550.

Vitruvius Pollio, Marcus. *De architectura libri decem*. Toim. Valentinus Rose. B. G. Teubner, Leipzig, 1899.

Kirjallisuus

Ackerman, James S. & Rosenfeld, Myra Nan. Social Stratification in Renaissance Urban Planning. Teoksessa: *Urban Life in the Renaissance*. Toim. Susan Zimmermann ja Ronald F. E. Weissman. University of Delaware Press ja Associated University Presses, Newark, 1989, 21–49.

Adams, Nicholas. The Construction of Pienza (1459–1464) and the Consequences of Renovatio. Teoksessa: *Urban Life in the Renaissance*. Toim. Susan Zimmermann ja Ronald F. E. Weissman. University of Delaware Press ja Associated University Presses, Newark, 1989, 50–79.

Baker, Patrick. *Italian Renaissance Humanism in the Mirror*. Sarjassa: Ideas in context. Cambridge University Press, Cambridge, 2015.

Baron, Hans. *The Crisis of the Early Italian Renaissance. Civic Humanism and Republican Liberty in the Age of Classicism and Tyranny*. Princeton University Press, Princeton, 1955.

Baron, Hans. *In Search of Florentine Civic Humanism. Essays on the Transition from Medieval to Modern Thought. Volume 1*. Princeton University Press, Princeton, 1988.

Baxandall, Michael. *Giotto and the Orators. Humanist observers of painting in Italy and the discovery of pictorial composition 1350–1450*. Sarjassa: Oxford–Warburg studies. Oxford University Press, Oxford, 1971.

Bazzi, Andreina. Nota per la legittimazione di Bianca Maria Visconti Sforza, duchessa di Milano. *Arte Lombarda*, 149(1), 2007, 69–71.

Bevilacqua, Marco & Williams, Kim. Alberti and Military Architecture. *Nexus Network Journal*, vol. 16(3), 2014, 523–541.

Bevir, Mark. *The Logic of the History of Ideas*. Cambridge University Press, Cambridge, 1999.

Biow, Douglas. *The Culture of Cleanliness in Renaissance Italy*. Cornell University Press, Ithaca, 2006.

Black, Christopher F. *Early Modern Italy. A social history*. Sarjassa: A social history of Europe. Routledge, London, 2001.

Black, Jane. *Absolutism in Renaissance Milan. Plenitude of Power under the Visconti and the Sforza 1329–1535*. Oxford University Press, Oxford, 2009.

Borsi, Franco. *Leon Battista Alberti*. Alkuteos: Leon Battista Alberti (1975). Kääntänyt englantiin: Rudolf G. Carpanini. Harper & Row, New York, 1977.

Brucker, Gene A. *Renaissance Florence*. University of California Press, Berkeley, 1983.

Burckhardt, Jacob. *Italian renessanssin sivistys*. Alkuteos: Die Kultur der Renaissance in Italien (1860). Suom. A. A. Koskenjaakko. WSOY, Juva 1999.

Burroughs, Charles. Below the Angel. An Urbanistic Project in the Rome of Pope Nicholas V. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 45, 1982, 94–124.

Celenza, Christopher S. *The Lost Italian Renaissance. Humanists, Historians and Latin's Legacy*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2004.

Cole, Alison. *Italian Renaissance Courts. Art, Pleasure and Power*. Laurence King Publishing, Lontoo, 2016.

Crawshaw, Jane L. Stevens. *Plague Hospitals. Public Health for the City in Early Modern Venice*. Sarjassa: The history of medicine in context. Ashgate, Farnham, 2012.

d'Amico, John F. *Renaissance Humanism in Papal Rome. Humanists and Churchmen of the Eve of the Reformation*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1983.

Dean, Mitchell. *Governmentality. Power and Rule in Modern Society*. Sage Publications, Lontoo, 1999.

de la Croix, Horst. Military Architecture and the Radial City Plan in Sixteenth Century Italy. *The Art Bulletin*, vol 42(4), 1960, 263–290.

d'Elia, Anthony F. Stefano Porcari's Conspiracy against Pope Nicholas V in 1453 and Republican Culture in Papal Rome. *Journal of the History of Ideas*, vol. 68(2), 2007, 207–231.

d'Elia, Anthony F. *Pagan Virtue in a Christian World. Sigismondo Malatesta and the Italian Renaissance*. Harvard University Press, Cambridge, 2016.

Emerton, Ephraim. *Humanism and Tyranny. Studies in the Italian Trecento*. Harvard University Press, Cambridge, 1925.

Foucault, Michel. Governmentality. Teoksessa: *The Foucault Effect. Studies in Governmentality. With Two Lectures by and and an Interview with Michel Foucault*. Toim. Graham Burchell, Colin Gordon ja Peter Miller. The University of Chicago Press, Chicago, 1991, 87–104.

Fubini, Riccardo. The Italian League and the Policy of the Balance of Power at the Accession of Lorenzo de' Medici. Teoksessa: *The Origins of the State in Italy, 1300–1600*. Toim. Julius Kirshner. The University of Chicago Press, Chicago, 1996, 166–199.

Gadol, Joan. *Leon Battista Alberti. Universal Man of the Early Renaissance*. The University of Chicago Press, Chicago, 1969.

Gill, Joseph S. J. *The Council of Florence*. Cambridge University Press, Cambridge, 1959.

Glass, Robert. Filarete's Hilaritas. Claimin Authorship and Status on the Doors of St. Peter's. *The Art Bulletin*, vol. 94(4), 2012, 548–571.

Goldthwaite, Richard A. *The Building of Renaissance Florence. An Economic and Social History*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1980.

Grafton, Anthony. *Leon Battista Alberti. Master Builder of the Italian Renaissance*. Hill and Wang, New York, 2000.

Gray, Hanna H. Renaissance Humanism. The Pursuit of Eloquence. *Journal of the History of Ideas*, vol. 24(4), 1963, 497–514.

Grendler, Paul F. *Schooling in Renaissance Italy. Literacy and Learning, 1300–1600*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1989.

Hankins, James. *Plato in the Italian Renaissance*. Sarjassa: Columbia studies in the classical tradition, 17. Brill, Leiden, 1990.

Hankins, James. The "Baron Thesis" after Forty Years and Some Recent Studies of Leonardo Bruni. *Journal of the History of Ideas*, vol. 56(2), 1995, 309–338.

Hankins, James. Humanism and the origins of modern political thought. Teoksessa: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*. Toim. Jill Kraye. Cambridge University Press, Cambridge, 1996, 118–141.

Hay, Denys. *The Church in Italy in the Fifteenth Century*. Sarjassa: The Birkbeck Lectures. Cambridge University Press, Cambridge, 1977.

Hollingsworth, Mary. Art Patronage in Renaissance Urbino, Pesaro, and Rimini, c. 1400–1550. Teoksessa: *Artistic Centers of the Italian Renaissance. The Court Cities of*

Northern Italy. Milan, Parma, Piacenza, Mantua, Ferrara, Bologna, Urbino, Pesaro, and Rimini. Toim. Charles M. Rosenberg. Cambridge University Press, New York 2010, 325–368.

Hope, Charles & McGrath, Elizabeth. Artist and humanists. Teoksessa: *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism.* Toim. Jill Kraye. Cambridge University Press, Cambridge, 1996, 161–188.

Huskinson, J. M. The Crucifixion of St. Peter. A Fifteenth-Century Topographical Problem. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 32, 1969, 135–161.

Ianziti, Gary. *Humanistic Historiography under the Sforzas. Politics and Propaganda in Fifteenth-century Milan.* Clarendon Press, Oxford, 1988.

Ianziti, Gary. Leonardo Bruni, the Medici, and the Florentine Histories. *Journal of the History of Ideas*, vol. 69(1), 2008, 1–22.

Ilardi, Vincent. The Italian League, Francesco Sforza, and Charles VII (1454–1461). *Studies in Renaissance*, vol. 6, 1959, 129–166.

Kanerva, Liisa. *Defining the Architect in Fifteenth-Century Italy. Exemplary architects in L.B. Alberti's De Re aedificatoria.* Sarjassa: Suomalaisen tiedeakatemia toimituksia, 294. Suomalainen tiedeakatemia, Helsinki, 1998.

Kent, Dale. The power of the elites: family, patronage, and the state. Teoksessa: *Italy in the Age of the Renaissance. 1300–1550.* Toim. John M. Najemy. Sarjassa: Short Oxford History of Italy. Oxford University Press, New York, 2004, 165–183.

Kent, F. W. Palaces, Politics and Society in Fifteenth-Century Florence. *I Tatti Studies in the Italian Renaissance*, vol. 2, 1987, 41–70.

Kent, F. W. "Be Rather Loved Than Feared". Teoksessa: *Society and Individual in Renaissance Florence.* Toim. William J. Connell. University of California Press, Berkeley, 2002.

Krautheimer, Richard. *Studies in Early Christian Medieval, and Renaissance Art*. University of London Press, Lontoo, 1971.

Kristeller, Paul Oskar. *Renaissance Thought and Its Sources*. Columbia University Press, New York, 1979.

Lamb, Robert. Quentin Skinner's revised historical contextualism: a critique. *History of the Human Sciences*, vol. 22(3), 2009, 51–73.

Lazzarini, Isabella. *Communication and Conflict. Italian Diplomacy in the Early Renaissance, 1350–1520*. Sarjassa: Oxford studies in medieval European history. Oxford University Press, Oxford, 2015.

Lazzaroni, Michele & Muñoz, Antonio. *Filarete, scultore e architetto del secolo XV*. W. Modes, Rooma, 1908.

Lindow, James R. *The Renaissance Palace in Florence. Magnificence and Splendour in Fifteenth-Century Italy*. Ashgate, Aldershot, 2007.

Lubkin, Gregory. *A Renaissance Court. Milan under Galeazzo Maria Sforza*. University of California Press, Berkeley, 1994.

Mack, Charles. *Pienza. The Creation of the Renaissance City*. Cornell University Press, Ithaca, 1987.

Martines, Lauro. *The Social World of the Florentine Humanists, 1390–1460*. Princeton University Press, Princeton, 1963.

Martines, Lauro. *Power and Imagination. City-States in Renaissance Italy*. The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1988.

Maxson, Brian Jeffrey. "This Sort of Men". The Vernacular and the Humanist Movement in Fifteenth-Century Florence. *I Tatti Studies in the Italian Renaissance*, vol. 16(1), 2013, 257–271.

Maxson, Brian Jeffrey. *The Humanist World of Renaissance Florence*. Cambridge University Press, New York, 2014.

Mazzocco, Angelo. Introduction. Teoksessa: *A New Sense of the Past. The Scholarship of Biondo Flavio (1392–1463)*. Toim. Angelo Mazzocco ja Marc Laureys. Sarjassa: Supplementa Humanistica Lovaniensia, 39. Leuven University Press, Leuven 2016.

McCahill, Elizabeth. *Reviving the Eternal City. Rome and the Papal Court, 1420–1447*. Harvard University Press, Cambridge, 2013.

McLaughlin, Martin. From Lepidus to Leon Battista Alberti: Naming, Renaming, and Anonymizing the Self in Quattrocento Italy. *Romance Studies*, vol. 31(3–4), 2013, 152–166.

Merrill, Elizabeth M. The Trattato as Textbook. Francesco di Giorgio's Vision for the Renaissance Architect. *Architectural Histories*, vol. 1(1), 2013, 1–19.

Miller, Peter & Rose, Nikolas. *Miten meitä hallitaan. Alkuteos: Governing the Present. Administering Economic, Social and Personal Life*. (2008) Suom. Risto Suikkanen. Vastapaino, Tampere, 2010.

Mitrović, Branko. *Serene Greed of the Eye. Leon Battista Alberti and the Philosophical Foundations of Renaissance Architectural Theory*. Sarjassa: Aachener Bibliothek, 4. Deutscher Kunstverlag, München, 2005.

Morolli, Gabriele. An Anthology of Alberti Sources from the Humanist to the Neoclassical Age. Teoksessa: *Leon Battista Alberti*. Franco Borsi. Alkuteos: Leon Battista Alberti (1975). Kääntänyt englantiin: Rudolf G. Carpanini. Harper & Row, New York, 1977, 359–374.

Onians, John. Alberti and ΦΙΛΑΡΕΤΗ. A Study in Their Sources. *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, vol. 34, 1971, 96–114.

Onians, John. *Bearers of Meaning. The Classical Orders in Antiquity, the Middle Ages, and the Renaissance*. Princeton University Press, Princeton, 1988.

Padgett, John F. Open Elite? Social Mobility, Marriage, and Family in Florence, 1282–1494. *Renaissance Quarterly*, vol. 63(2), 2010, 357–411.

Pearson, Caspar. *Humanism and the Urban World. Leon Battista Alberti and the Renaissance City*. The Pennsylvania State University Press, University Park, 2011.

Robin, Diana. *Filelfo in Milan. Writings 1451–1477*. Princeton University Press, Princeton, 1991.

Rosenau, Helen. *The Ideal City. Its Architectural Evolution in Europe*. (3rd ed.) Methuen & Co. Ltd, Lontoo ja New York, 1983.

Rykwert, Joseph. Introduction. Teoksessa: *On the Art of Building in Ten Books*. The MIT Press, Cambridge, 1988, ix–xxi.

Seymour, Charles. *Sculpture in Italy 1400 to 1500*. Sarjassa: The Pelican history of art, 26. Penguin Books, Harmondsworth, 1966.

Skinner, Quentin. *The Foundations of Modern Political Thought. Volume One: The Renaissance*. Cambridge University Press, Cambridge, 1978.

Skinner, Quentin. *Visions of Politics. Volume 1: Regarding Method*. Cambridge University Press, Cambridge, 2002.

Smith, Christine & O'Connor, Joseph F. *Building the Kingdom. Giannozzo Manetti on the Material and Spiritual Edifice*. Sarjoissa: Arizona studies in the Middle Ages and the Renaissance, v. 20 ja Medieval and Renaissance Texts and Studies, v. 317. ACMRS

(Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies) in collaboration with BREPOLs, Turnhout, 2006.

Spencer, John R. Two Bronzes by Filarete. *The Burlington Magazine*, vol. 100(668), 1958, 392–396.

Spencer, John R. *Filarete's Treatise on Architecture. Being the Treatise by Antonio di Piero Averlino, Known as Filarete. Translated with an Introduction and Notes by John R. Spencer. Volume 1: The Translation.* Yale University Press, New Haven, 1965.

Spencer, John R. Filarete and the Cà Del Duca. *Journal of the Society of Architectural Historians*, vol. 35(3), 1976, 219–222.

Spencer, John R. Filarete, the Medallist of the Roman Emperors. *The Art Bulletin*, vol. 61(4), 1979, 550–561.

Tafuri, Manfredo. *Interpreting the Renaissance. Princes, Cities, Architects.* Alkuteos: Ricerca del Rinascimento (1992). Kääntänyt englantiin: Daniel Sherer. Yale University Press, New Haven, 2006.

Tavernor, Robert. *On Alberti and the Art of Building.* Yale University Press, New Haven, 1998.

Tigler, Peter. *Die Architekturtheorie des Filarete.* Sarjassa: Neue Münchner Beiträge zur Kunstgeschichte. De Gruyter, Berlin, 1963.

Trachtenberg, Marvin. *Dominion of the Eye. Urbanism, Art, and Power in Early Modern Florence.* Cambridge University Press, New York, 1997.

Trinkaas, Charles. *The Scope of Renaissance Humanism.* The University of Michigan Press, Ann Arbor, 1983.

Usvamaa-Routila, Sirkkaliisa. *Kaunis & Sopiva. Suhteiden järjestelmän merkitys Leon Battista Albertin arkkitehtuuritraktaatissa De re aedificatoria.* Sarjassa: Studia

philosophica Fennica, fasc. 1. Suomen filosofian ja fenomenologisen tutkimuksen seura, Turku, 1998.

van Eck, Caroline. The Structure of "De re aedificatoria" Reconsidered. *Journal of the Society of Architectural Historians*, vol. 57(3), 1998, 280–297.

Wackernagel, Martin. *The World of the Florentine Renaissance Artist*. Alkuteos: Der Lebensraum des Künstlers in der florentinischen Renaissance. Aufgaben und Auftraggeber, Werkstatt und Kunstmarkt (1938). Kääntänyt englantiin: Alison Luchs. Princeton University Press, Princeton, 1981.

Welch, Evelyn. *Art and Society in Italy 1350–1500*. Sarjassa: Oxford history of art. Oxford University Press, Oxford, 1997.

Welch, Evelyn. Patrons, Artists, and Audiences in Renaissance Milan, 1300–1600. Teoksessa: *Artistic Centers of the Italian Renaissance. The Court Cities of Northern Italy. Milan, Parma, Piacenza, Mantua, Ferrara, Bologna, Urbino, Pesaro, and Rimini*. Toim. Charles M. Rosenberg. Cambridge University Press, New York 2010, 21–70.

Westfall, Carroll William. *In This Most Perfect Paradise. Alberti, Nicholas V, and the Invention of Conscious Urban Planning in Rome, 1447–55*. The Pennsylvania State University Press, University Park, 1974.

Winter, Yves. Plebeian Politics. Machiavelli and the Ciompi Uprising. *Political Theory*, Vol. 40(6), 2012, 736–766.

Witt, Ronald G. 'In the Footsteps of the Ancients'. *The Origins of Humanism from Lovato to Bruni*. Sarjassa: Studies in medieval and Reformation thought, 74. Brill, Leiden, 2000.

Wittkower, Rudolf. *Architectural Principles in the Age of Humanism*. (6th ed.) Academy Editions, Chichester, 1998.

Nimihakemisto

Hakemistosta löytyvät tutkielman leipätekstissä esiintyvät nimet.

Albergati, Niccolò	12, 73	Gadol, Joan	3, 30
Alberti, Leon Battista	1–14, 16, 18, 22– 24, 27–38, 40–76	Garin, Eugenio	24–26
Alberti, Lorenzo	6	Ghiberti, Lorenzo	14
Alighieri, Dante	38	di Giorgio Martini, Francesco	68, 75
Annaeus Seneca, Lucius	65	Glass, Robert	14, 38–39
Averlino, Antonio	Ks. Filarete	Gonzaga, Ludovico	41, 72
Baker, Patrick	26	Grafton, Anthony	3, 7–8, 11–12, 73
Baron, Hans	24–28, 36	Grassi, Liliana	5
Barzizza, Gasparino	6	Gray, Hanna H.	26–27, 29
Bevir, Mark	5	Hankins, James	26, 28, 35
Biondo, Flavio	39	Huskinson, J. M.	39
Borsi, Franco	3	Ianziti, Gary	18, 20
Bracciolini, Poggio	28	Johannes Kastaja	14
Brunelleschi, Filippo	8, 53	Julius Caesar, Gaius	47
Bruni, Leonardo	25, 50, 63	Junius Juvenalis, Decimus	54
Burckhardt, Jacob	3, 24, 30, 68	Krautheimer, Richard	4, 11
Burroughs, Charles	10	Kristeller, Paul Oskar	24–27, 29
Calixtus III	13	di Lando, Michele	50
Chaves, António Martins de	39	Lazzaroni, Michele	4
Colonna, Otto	Ks. Martinus V	Leach, Neil	5
Crawshaw, Jane L. Stevens	54	Livius Drusus, Marcus	65
Crivelli, Lodrisio	19–22	Machiavelli, Niccolò	45
d'Este, Leonello	11	Mack, Charles	73
Eugenius IV	6–7, 9–10, 14, 31, 38, 51–53, 63–64	Malatesta, Sigismondo Pandolfo	8, 51, 53
Filarete	1–6, 14–24, 27, 30, 32, 37–49, 51–72, 74–76	Martines, Lauro	26, 28, 36, 52
Filelfo, Francesco	17–19, 21–22, 48, 64, 67, 71	Martinus V	7, 31, 51, 64
Finoli, Anna Maria	5	Matias Corvinus	71
della Fonte, Bartolommeo	26	Maxson, Brian Jeffrey	26, 40
Foucault, Michel	45	McCahill, Elizabeth	9, 14, 31
Fredrik III (keisari)	18	de' Medici, Cosimo	8
		de' Medici, Lorenzo	72
		de' Medici, Piero	8, 16, 40
		Michelozzo	14
		Miller, Peter	45
		Molin, Biagio	7

da Montefeltro, Federico	8, 51, 53, 72	Sforza, Galeazzo Maria	19, 42, 64, 71
da Montone, Braccio	20–21	Sforza, Muzio	20–21
Muñoz, Antonio	4	Simonetta, Cicco	18–22, 57, 67
Nikolaus V	6, 9–14, 16, 18, 31, 52–53, 58, 73, 76	Simonetta, Giovanni	19–22, 57, 67
O'Connor, Joseph	4, 9, 11–12	Skinner, Quentin	4–5, 27–28, 30, 47, 68
Onians, John	4, 17, 31, 37–38, 40	Smith, Christine	4, 9, 11–12
Orlandi, Giovanni	5	Spencer, John R.	4–5, 22
Palmieri, Matteo	30	Tafari, Manfredo	4, 9–12
Palmieri, Mattia	11	Tavernor, Robert	5, 11, 73
Parentucelli, Tommaso	Ks. Nikolaus V	Terentius Afer, Publius	59
Pearson, Caspar	4, 44–45	Tigler, Peter	4, 71
Piccolomini, Aeneas Silvio	Ks. Pius II	Trinkaus, Charles	26
Pius II	31, 73, 76	Tullius Cicero, Marcus	31–33
Poliziano, Angelo	72	Valla, Lorenzo	30
Porcari, Stefano	50–51, 59	Vasari, Giorgio	72
Portoghesi, Paolo	5	Vegio, Maffeo	39
di Rienzo, Cola	51	da Vinci, Leonardo	3
Rose, Nikolas	45	Visconti, Bianca Maria	15
Rossellino, Bernardo	73	Visconti, Filippo Maria	15, 18, 20, 48, 63
Rucellai, Giovanni	72	Vitruvius Pollio, Marcus	1, 11, 31–32
Rykwert, Joseph	5	Westfall, Carroll William	10
Sempronius Gracchus, Gaius	65	Witt, Ronald G.	25–26, 28, 35
Sforza, Francesco	15–22, 41–42, 46, 48, 51–54, 56–57, 62–64, 67, 70–71	Wittkower, Rudolf	4